

ЮРІЙ ТИС

КОНОТОП

1659 — 1959

YURIJ TYS

K O N O T O P

STORY

Copyright

Ю Р І Й Т И С

К О Н О Т О П

О П О В І Д А Н Н Я

1959

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”
ТОРОНТО, ОНТ., КАНАДА

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”

Ч. 11.

Обгортка роботи Б. Стебельського

Copyright

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Діярія, що став основою цього оповідання, писав колишній студіозус київської академії і спудей братства, на ім'я Павло. В той час коли він заповнював сторінки свого щоденника, життєва доля перекинула його до Конотопу, де став писарем у знатного конотопського купця пана Борсука Матвія. Нема ніякого сумніву, що списані Павлом події могли бути надруковані ще в 1658 році, якщо не у Києві, то у Львові, або в будь-якому іншому місті України, де у друкарських офіцинах була задовільна кількість потрібних черенок. А проте склалося так, що рукопис залишився невідомим, як теж доля його автора. В роках сумної руйни загубилося навіть його власне ім'я і ніхто не міг сказати, що сталося з Павлом після конотопського бою.

Уже з почерку його руки можна догадатися, що писарське діло знав акуратно, а ще мусів мати й немало вільного часу, коли так широко і з такими подробицями писав свого діярія-хроніку. Впродовж кількох місяців рукопис став грубою книгою, а якась добротина рука зшила його льняними нитками й обгорнула у м'яку телячу шкіру. Так постала рукописна книга великого формату, а листки її були грубі й з того роду вельми цінного паперу, на якому королі писали привілеї, судді видавали важні едикти, а купці записували свої поважні витрати і негідні уваги прибутки. З того вже помітно кожному, що Павло цілком не турбувався тим, що цей коштовний і тривалий папір був власністю пана Борсука Матвія. Таке спокійне сумління вказує на корисну, але з тим і зухвалу прикмету людей, які кохаються у гарному слові й писарському ділі. Вони мають щастя і хист завжди мудро роздобути папір для своїх писань, що може легко оправдати кожен, коли візьме під увагу від віків пануючий закон: за свій

труд вони не діставали ні витертого шеляга. У нашому випадку тугий і твердий папір спричинив те, що діярій пана Павла зберігся по сьогодні. Продовж трьох сот років не було до чого вжити такого неподатного, та ще й записаного паперу, ні до домашнього користування, ні на ніяку іншу особисту потребу. Нема що й згадувати, що позатим незвичайне трисотрічне щастя зберегло рукопис від варварської московської руки.

Коли відкриємо шкур'яну обгортку, знайдемо на першій сторінці облянялий від давнини, але читкий ще напис:

Діяріюш albo хроніка міста Конотопу, сиріч твердині полка чернігівського Війська Його Милости Пана Гетьмана Івана Виговського.

Під цими вишуканими й показними словами, Павло виписав у чепурні узори рік

1659 —

але другого року, у якому закінчив писати щоденник, не подав, бо не міг знати коли його закінчить і чи козацька доля дозволить йому покласти під кінцевим словом подяку Всевишньому і свій смиренний підпис.

А в тім, пощо описувати рукописну книгу! Краще відкрити листки хроніки, порадуватися ароматом віків, що лягли на них і читати те, що він сам, вмочуючи гусяче перо у темний інкавст, виписав чепурними літерами у читких рядках.

Зачинається діярій простими словами:

Напочатку було місто.

**
*

Обширно описує пан Павло конотопські події 1659 року і з його оповідання можемо відтворити, як наприклад виглядав пан Борсук і його шанована всіма жона, чим він був і які мав наміри. Те саме можна сказати і про інші особи, які згадує Павло. Тільки постать самого автора муси-

мо відтворити собі самі, і тут є велике місце для нашої уяви. Не залучив він до рукопису ніякої ритовини, з якої можна б милуватися його шляхетним лицем. Не описав себе і не згадав будь-яким словом про те, коли і де народився, з чого вчені звідарі могли б нам вирахувати, як він виглядав, яку мав вдачу і серце, та яка йому судилася дальша доля.

Тож слідкуючи уважно за сторінками хроніки, почнемо розповідь про знатні і незвичайні події, які скоїлися триста років таму в непомітному, проте хороброму місті Котопі.

I.

Павло зрадів дуже, що так несподівано стрів свого друга з часів київської академії, Тараса, довгоногого й худого молодця; пан Борсук мав з ним якесь невідоме Павлові діло, ходив з ним до замку, а опісля запросив його на полуденок. У жвавій розмові, прямували тепер упоперек базарної площі. За ними підбігав супутник Тараса, малий і, здавалося, несміливий хлопчина Антошко.

Нічого дивного у цьому не було, що стрічні люди вітаючи пана Борсука, споглядали цікаво за ними: подумати тільки, що Тарас у витертих і сполинялих шараварах та у вицвілому жупанчику просто вражав кожного своєю постаттю, побіч шановливої і багато одягненої особи пана Борсука.

При вході у свій дім, пан Борсук зняв оздоблену двома перами шапку і ввічливо кланяючися, попрохав гостя зайти у пороги його дому. Сам же Павло йшов до пана Борсука наче у свою рідну хату.

Пані Олена покишо до гостей не виходила, вона чепурилася у своєму алькирі, готовилася прийняти їх як слід у шанованому і знатному домі Конотопу.

Студенти, казала цього дня ранком до чоловіка, люди відомо нестатечні. Завжди їм тільки гріхи плотські на умі. Або співають пісні якісь бісівські. Або жарти погані оповідають.

Пан Борсук не заперечував, знав, що його подруга говорить те все тільки так собі, щоб говорити. В суті вона раділа як завжди, коли чоловік оповіщав їй, що прийдуть гості. Особливо цікавилася людьми приїзними і бувалими. Дуже ласою на всякі новини була пані Олена. Хотіла знати, хто з ким судився і за що, хто одружився а хто помер, хай би незнайомий, хто порубав кого, хто що купив і за яку ціну продав. Усе цікавило паню Олену. А кожний з гостей

мусів розповідати що бачив у дорозі і що чував, та що діється у великому світі. Вже мала таку здібність пані Олена, що навіть який там гість немова, а розповів усе до чиста, що знав, а інші нерідко насилу вигадували щонебудь, а то й побрїхували. Брали на себе цей гріх немилий, аби тільки вдоволити цікавість любої господині.

Тож і тепер пані Олена прибрана у шовкову шату, попрохала гостей у їдальню, напахнену ладаном. З нею увійшла п'ятнадцятилітня донечка господарів Маринка.

Після поливки, пан Борсук почав згадувати свої молоді роки, січове товариство і війни. За той час пані Олена пильно, але непомітно споглядала на Тараса, наче б оцінювала його мандрівні переживання. Тарас сподобався їй, виглядав, правда, трохи смішно із своєю тонкою шиєю та довгим вусом, що не звисав старинним звичаєм, а сторчав наче два дроти. Теж приваблював її увагу грубий золотий перстень на його пальці. Одним словом гість видався людиною цікавою, буде що слухати і самій розповідати сусідам і знайомим.

Пані Олена не дуже то прислухалася розповіді чоловіка, знала його геройську бувальщину у різних відмінах з його таки оповідань і, маючи свої цілі на увазі, зручно звела розмову на інші теми, а саме на пригоди Тараса. Розпитувала про всяку всячину у світі, про самого гостя, куди ходив і куди йде, чим він був та що думає робити. Тарас знову ж підкований вагант і бувалець, напевно стрічав у своїх мандрах багато українських пань, тож плавно і жваво почав свою розповідь, переплітаючи справжні події уявними і, прикрашуючи їх дотепами, вигадками, дурощами й жартами.

Спочатку розповів як то він закінчив академію першим учнем, а свідком його успіхів був нібито Павло. Звичайно, цей притакнув, хоч це першенство було власне повною небелицею. Але Тарас не бентежився, він барвисто розповів як його в академії пращали і на це пращання виставили пишній діялог з інтермедією на спосіб пана Молієра. Тарас нібито сидів у святковій залі на першому місці, зараз побіч ректора і професорів, а по закінченню вистави сам же

ректор підвівся, дякував йому за презентцію і дав похвалу та побажання, щоб Тарас жив у чеснотах і науках, та щоб ніколи не забував про академію.

Розповівши це, Тарас смиренно спустив очі, а пані Олена була так зворушена, що могла б з чистим сумлінням ручити за інші ще чесноти у дальших роках Тарасового життя.

Тільки Павло знав, що такого з Тарасом в академії не бувало. А коли згадав про його успіхи, то тільки підсміхнувся і весело-запитливо глянув на Тараса, ніби хотів його спитати:

— А чому й ти, друже, промовчав те, що розповідають про тебе насправді, але тільки в чоловічому товаристві та ще й пошепки?

Якби не було, Павло таки посвідчив оповідання Тараса, поважно притакнув головою, а цим вони обидва вирости в очах пані Олени до осіб не абиякого значення і непересічних чеснот.

Тарас розповідаючи свої історії, лискав чорними очима, і щораз переводив зір на пані Олену, то на Маринку, наче б на гарячому перевірював враження, яке роблять на них його оповідання. Далі згадав про свої мандри по чужині і, зідхнувши, не забув додати, що все таки пахощі думок про вітчизну з усього найсолодші. Вживав при цьому немало оздобних слів і мудрощів та переплітав ними свою мову. Пані Олена була прямо очарована цією розумною і бувалою молодою людиною. І Маринка аж паляла з цікавості, не пускаючи очей з гостя.

Всіляко доводилося йому жити. Бувало не мав ні шеляга у гаманці, продавав останню зайву сукману ніби якийсь нетяга, безхатник або галайда. А бувало знову, що пив тільки з коралевих чарок оправлених золотом, жив у розкошах і респектах.

А коли спитав його пан Борсук як це таке діялося, Тарас розвів тільки руками:

— Що ж — заговорив смирно — живши у світі, від нього не втечеш! Не люблю щоденної суєти і мізерії, волю

в кости кидати за життя або смерть, як жити низом-хмизом під вербами.

Пані Олена притакнула з захопленням, глянула з докором на чоловіка і зідхнула. Згодом запитала:

— А хлопчина цей, вашець його, до чого і звідки?

— Знайшов я його, пані милостива, у місті, яке спалили і розорали москвини. І взяв я біднягу з собою. А що він робить? Служить мені тим, що вус мій підкручує.

Глянули всі на малого Антошка що збентежено пробігав великими дитячими очима по приявних, а пані Олена вмовкла з зачудовання. Цю хвилину використав пан Борсук, щоб поспитати бувалу людину про останні ціни краму всілякого і про недавні воєнні події. Бо говорили люди, що війна може докотитися і до Конотопу, а тоді велика загроза повисла б над містом. Але Тарас нічого нового не сказав, тільки промовив достойно:

— А що ж тут дивного було б, якби і до Конотопу докотились воєнні події? На війні світ починається, на війні і кінчається.

Говорили про москвинів, згадали про неволю, яку вони приносять і про їхню потугу. Тарас крутнув головою:

— А все ж зважте мої милостиві, що іскра поле спалить, а послі випалення сама погасаєть.

Так серед розмов покінчили обідати і господарі попросили перейти до вітальні, де можна було згідно з домашнім звичаєм і порядком курити люльки. Перейшли туди і посідали вигідно на лавах застелених м'якими килимами, але й тут пані Олена не залишила Тараса у спокої. Йй забаглося, щоб він розповів усім найбільш дивну і найбільш цікаву пригоду свого життя.

Тарас глянув на приявних. Коли стрів зацікавлений погляд Павла, якось насмішливо зморщив уста і перевів зір на Маринку. Пані Олена аж зарожевіла з цікавості і налила кому пива, а кому меду й усадовившись вигідно, повагом глянула на Тараса. Тоді він почав розповідати і ця розповідь, яку записав Павло у своїй хроніці, була така:

Закохався Тарас необачно у панночці слічній, закохався невдало. До цього фортуни у нього не то що мізерної, а то й ніякої не було. Усе тільк минушая, сказав собі і подався у мандри, у країни чужі і далекі, у міста людні і пустелі дикі. Ложем була йому земля пахуча, а бувало і таке, що у графських палатах засував за собою шовкові завіси будуарів дам достойних, — та все те власне не до речі, і згадувати зайво. Відомо бо, що мусиш на світі жить як набіжить і тим гребенем чесатися, якого дістанеш. А що Тарас козак молодий і бистливий, то ж у цих мандрах немало пригод прийшлося йому зустріти, немало розкошів пережити, а то й поганих веремій і лих відбивати.

І так одного разу стояв він у горобину ніч у саду. Чому він там стояв, не записано у книзі, звісно Тарас про це не згадував, хай пані Олена та інші слухачі догадуються, як що їм до вподоби.

Стояв так за деревом, аж бачить, щось блищить ясным вогнем у траві. Блищить і рухається. То спалахне то сховається, а щораз то присувається до нього. Нічого більше не видно тільки оце світельце яскраво зеленкувате у траві.

Тарас витягнув тихо шаблю з піхов, а коли світильце наблизилося достатньо до нього, замахнувся і рубнув шаблюкою по траві. Страшний рев роздер повітря і Тарас почув як хтось залопотів ногами. Пігнався за ним Тарас, але дарма. Не догнав. Вернувся на давнє місце і сягнув по зеленкувате світло.

Тут, як розповів далі Тарас, вийшов саме з-поза хмар рогатий місяць і освітив на мить довкілля. Тоді він побачив, що тримає відрубану мертву руку, а світильце — це перстень на білому безкров'яному пальці.

Тарас зняв дорогоцінний мабуть, перстень, а руку відкинув геть у корчі. Але перстень нагло перестав світити, хоч він заложив собі його на палець.

Пані Олена зі зворушення сукала вовну з килима, Маринка зблідла, і тільки пан Борсук видобув із себе діловите запитання:

— Щож це був за перстень і чому не світив більше?

— Світив, світив, вашмость — відповів Тарас — але

не на кожній руці. У людей статечних, добрих і поважних він, перстень як перстень. Не світив. Не світив і на моєму пальці. Але коли вложив його злодюга, лежень, брехун, шахрай, обманець, тоді він світив аж за очі хапало.

Пані Олена знову охнула, а пан Борсук спитав:

— А що ж це за перстень і з чого зроблений?

— Золотий, добродію, з каменем малахітом, а на ньому гравюра василиска — звіра такого, була, — спокійно відповів Тарас.

— І маєте цей перстень у себе? — знову поспитав пан Борсук і глянув на руку Тараса.

— Нема! — безжурно відповів Тарас — нема, добродію, продав я його.

— Продав! — ударив долонями об коліна пан Матвій.

— А що ж тут дивного? У мене він ніколи не світився.

— Ага! Гм! А кому продали, його, вашець?

— Москалеві! Дерлися за ним усі. Бачите, якому москалеві я його не всунув на палець, у кожного він світився. Чи це був воевода, чи простий холоп, піп чи купець, у кожного яснів, незвичайно. Казали мені опісля, що повезли його до царя у Кремль. Коли цей узав його на палець, усі мало не посліпли, друге сонце засвітило у Кремлі.

У діярії була до цього дописка Павла, що він ніяк не може пригадати собі звідки Тарас переповів цю історію. Йому, Павлові приходив на думку і Гробіянус і шельмівський Ляцарільо та інші твори з комічними діями, і стрічні фіглярі-спудеї, все одно вгадати йому не вдалося. Далеко пізніше признався пан Борсук, що не вірив Тарасові ні на одне слово, але не зрадив цього нікому. Пощо псувати людям добрий настрій, а своїй укоханій жінці відбирати прекрасні ілюзії.

Згодом пані Олена, втомлена надміром вражень, попрощалася і відійшла з Маринкою у свої світлиці, а пан Борсук перейшов на розмову про Конотоп. Розводив він свої жалі над висотою оплат, про мостове і гробельне, висловлював свої фрасунки про несправедливі податки. І в цих справах Тарас мав свою розумну думку, він ніяк не погоджувався з тим, щоб платити вагове і подвірне і тому

в мислях пана Борсука, мимо всього Тарас став чоловіком хоч чудним і дивним, але вельми розумним і зичливим. З такими, відомо, поговорити є цікаво і подружити корисно.

Налили ще пива і Тарас віддавши похвалу домові, — де їсться смачно там і п'єгся — вихилив кухоль до дна, та вибачаючись пильною справою, заповів, що мусить покинути любе товариство.

— Підкрути вуса, Антошку — гукнув до хлопчини і цей зайшовши позад нього, зручно і скоро скрутив йому обидва кінці вусів.

Вийшли з Павлом і Тарас звернув у сторону замку. Павло захитаний у своїй статечності чванливими баляндрасами Тараса відозвався:

— Ех, кину я цей Конотоп! Нічого я тут не побачу, нічого не навчуся. Скучне, нудьгувате місто.

Тарас здивувався аж пристанув і поважно глянув на Павла:

— Можеш залишитися спокійно в Конотопі. Буде ще гарячо тут і в околиці. І я ще нераз туди загляну. Буду тебе потребувати, Павле.

Стиснув йому руку і подався на замок. Павло вернувся до себе.

Два дні ходили по місті зловісні чутки. Про москалів і про таємничі світла, що пересувалися по небу, хтось чув як вили вовки, чого ніколи на весну не бувало, а в київській міській брамі скрипіли по ночах завіси, хоч її ніхто не відкривав.

Другого дня під вечір у Конотоп прибула залога — кінна сотня чернігівського полку.

II.

Соняшне проміння спинилося на різаних скляницях, що стояли за склом у дерев'яній вітрині, а згодом поникло на темних занавісах, які закривали дальші покої садиби Борсуків. Там жив пан Борсук Матвій з достойною своєю матроною Оленою, та донечкою Маринкою, а далі в офіцинах, що тяглися в саду, були приміщені склади краму всілякого, не враховуючи підвалів з бочками горілок, пива і медів.

Павло сидів при вікні і глядів на базарну площу. Лисніли бруньки каштанів, а перші свічечки біло-рожевого квітіння, збуджували в його душі то смутки неоправдані, то пориви таємничі, яких він сам ніяк не міг збагнути.

Сьогодні був звичайний день тижня, то ж площа була порожня; декілька осідланих коней припнятих до лип, два вози запряжені волами — були явищем буденним. Павло спрямував зір на каченята, що вийшли рядочком з города через діру у тину. Видно посмакували досхочу молодих паростків плеканої городовини, на розпуку господині. Біля коней покрутилася безцільно невеличка собачка, дзявкнула декілька разів і побігла у переулок. Довкола площі стояли чепурні домики, закриті городами і садами у перших весняних бруньках, а до кожного вели оздобні ворота і хвіртки. Малі вулички, що переривали перстень домів, скоро губилися на закрутах та серед тинів, домів і городів. Так стояв Конотоп, сонний і нерухомий серед рівнини насиченої болотами, обсипаної пісковими лавами, серед червоного пруття лозових загонів і пролісків та незайманих лісів на обрїях. Пересічне місто північної України, але що їй казати, було воно собі осібним світом, серед болот і борів, наче той корабель на безмежному спокійному морі, що жде вітру і бурі.

А проте воно різнилося від такого Чернігова чи Пе-

реяслава, або іншого сусіднього міста. Лежало воно над самим московським кордоном і було вивінуване в оборонні споруди. Місто оточували вали з дубовим частоколом, рови у яких киснула нерухома вода, а над ним височів оборонний замок з вежею. Трохи занедбані були ці воєнні споруди хоч у місті перебувала залога з кільканадцяти козаків, не через загрозу війни, яка до цих околиць не доходила, а для безпеки перед хуліганамі і озброєними грабіжниками, що грасували біля кордонів.

Павло заклав гусяче перо за вухо і ліниво думав, скільки людей живе в місті, але зараз же й сам посміхнувся із такої безглуздої думки. Кому потрібно знати чи живе у місті дві, чи три тисячі жителів, хто трудиться на базарах, а хто поза валами, скільки людей родиться, а скільки покоїться. Тільки у міському уряді знали для потреб мита і податків, що в минулому році стояло в Конотопі п'ятсот чотири дома і три двори, а за містом п'ять пасік, одна солодівня, бровар, склади сушеної риби, та один млин на три жорна і вісім ступ.

Та якби не було, але досі у Конотопі не народилася ні одна знатна людина і зрозуміло, не доросли ще конотопці, щоб дбати про славу, заклопотані вповні власними буденними справами, торгівлею і добробутом.

До цього міста прибув під минулу осінь Павло, мандруючи з Києва до Чернігова і з Чернігова далі через Конотоп у Полтаву. Це не був найвигідніший і найкоротший шлях, але Павло мав доволі часу і в Полтаву міг прибути коли захотів, або й взагалі не йти туди. Просто забажалося йому після академії пройти пішком деякі околиці, а згодом пристати десь урядовцем чи зголоситися у військо гетьманське.

І саме на цій базарній площі він стрінув пана Борсука. Зразу запримітив, що це людина знатна і бувала. Пан Борсук слухаючи його оповідання, кивав потакуючо головою, запитував про відомих київлян, з якими колись дружив, а згодом, поклавши руку на плече Павла промовив:

— А що було б якби вашмосьт замість збивати ноги по розлогих шляхах, залишився у Конотопі? Йде зима,

і так вам прийдеться введовзі до когось пристати. А в нас затишно і спокійно, дякувати Всевишньому. Мені саме потрібно писаря, який знав би і листа написати по латині і книги купецькі вести.

— Навчу і покажу — мовив далі, усміхаючись приязно, коли Павло згадав, що на крамарських справах таки нічого не знається. Коли ж погодилися і прибили долонями, пан Борсук провів його у свій дім, вказав кімнату у якій буде працювати й іншу — де житиме, та познайомив його з панею Оленою і Маринкою.

Як людина розважлива, хоч віком молода, Павло бачно помічав своє нове оточення, спостерігав хазяїв і їхні вдачі, та звичаї. І так, заки наповнили при обіді кленові або цинові тарілки їстивними благами Борсукової кухні, він неспостережно споглядав на сім'ю Борсуків. Пані Олена була поставною матроною у взористій сукні, щира і вірна дружина пана Матвія. Вона радо розповідала про себе, а найрадше про те, як вона колись була тендітною, наче квіт жасмину і звинною як білка у лісі. Павло покурював роменський тютюнець і з дива не спускав з неї очей.

Маринка радо перебувала з Павлом. Він пояснював дівчині дещо із знаннів, які набув в академії, та читав з нею книжки, що їх привіз із собою. Завважив, що Маринка була непосидюща і до всього цікавою панянкою, з дрібним ластовинним і чорним волоссям, яке непокірно звисало то на чоло, то висмикувалося біля рожевих ушок. Вона пожадливо сприймала нові для неї знання, що їх у конотопській школі не вчили і не збиралися навчати.

В неділі по полудні пан Борсук розповідав бувало про минулі роки. Покурював люльку і замріяно гомонів про Конотоп — місто, яке заклали рівно двадцять років тому і він належав до тих перших основників, які поклали підвалини під місто. Звичайно — таке завважив Павло — пан Борсук бокував тепер від подій, які стрясали країною. Не говорив ні про війни, ні про ляхів чи москвинів, татар і шведів, хоч належав до перших хмельничан і воював ще під Жовтими Водами. Пані Олена не долюблювала таких

розмов, вони нагадували їй страшні переживання, які приносить з собою війна.

— Колись — мовила до Павла — було цілком зрозуміло цілому світові. Наші люті вороги це татари і ляхи. А ось тепер? Прийшли москвини як говорилося, нам на поміч, а стали ще лютішими за татар. Ці знову, наші найкращі союзники. А що казати про волохів, шведів? Що це за люди? Тут уже кожний розгубиться. Я вже сама не знаю хто приятель, а хто ворог.

— Ці справи належать нам, чоловікам. Ви гомонить собі про домашні справи, а ми вже про це і те.

— Часи міняються — звернувся до Павла, погладжуючи вуса, — раніш кожний сидів дома, не було потреби волочитися по світі.

— Як я! — промовив, засміявшись Павло.

— А хоч би як і ви. Тепер усіх порозкидало. Усе вимішалось. Полтавця стрінете у Львові, а гуцула в Чернігові.

— І ще більше — докинув Павло — до Риму, Парижу і Прусу, і до далекої Іспанії заходять. Це неспокій духа.

— Неспокій духа? — здивувався пан Матвій аж руками вдарив об коліна. — Та якого там духа? Неспокій ширять тепер збройні ватаги. Не знаєш просто хто саме проходить шляхом, воїни чи грабіжники. Гірко жити по безборонних селах і не диво що люди кидають свої садиби і тікають, де спокійно.

— А про якого це ви духа балакаєте, пане Павле? — поспитала пані Олена зляканим голосом.

— Філософи в академії кажуть, що нова доба настала. Усе пливе усе міняється, одне розвивається, інше загибає, в світі панує вічний рух, неспокій, пливкість. І смерть не смерть, а тільки зміна і символ.

— Не знаю, як це ви думаєте — відповів пан Матвій — але скажу вам, що нині смерть не страшна. А давніше було не те.

— Певне. Нині філософи і поети кажуть що всього треба в житті вчитися, навіть спокійно вмирати. Як у віршах на погреб гетьмана Сагайдачного:

Кожний, хто ся уродив,
Мусить і умерти,
Кожний ся чоловік смерти
Не может оперти.

— Людина перестала боятися — продовжав далі Павло — а зтим не хоче буденного, стремить у висоти, до сміливости, геройства, до діл великих і непевних. Молода людина бажає пригод незвичайних, речей нездійснених і чарів оманних.

— Як пан Тарас — вигукнув несподівано пан Матвій. Павло усміхнувся до цих слів і бесідував далі.

— Тому щось тягне людей у мандри до країн далеких і таємничих; вони воліють життя небезпечне, сміливе і великі задуми, інший світ для них — велике ніщо, матерія тлінна і не сутня; за усім тим криється справжній вищий світ, який нам слід пізнати і з ним з'єднатися.

— Дозвольте — перервав пан Матвій — як кажете світ ніщо, тоді може й не треба ставитися до нього поважно?

— Що криється за видимим світом? — похитав головою Павло. — За оманною матерією існує щось високе і нам невідоме і тому потрібно жити нам чесно нашим життям тлінним. Зважте — ми всі люди різноманітні і різні маємо свої справи, а все ж єднає нас щось невлівиме, що зветься вітчизна. І для неї ми згідні віддати життя, бо ж як каже наука Платона — у житті існує смерть, а в смерті життя. І в одчай надія, і в світлі темінь.

Пан Борсук замахав руками:

— Небагато я з цього розумію, але скажу вам, що волю з Платоном помилятися, як не бути з ним згідним. І ми мали задуми великі, коли з Хмелем тягли воєнними шляхами і згадували наших предків княжих, та ще Одоакера, короля нашого, що Рим старинний здобув для себе. Але ми теж твердо працювали, клали нові міста, ставили садиби собі і своїм дітям. Боролися з багнами і лісами, зрубували столітні дерева на оборонні палісади і творили нове життя.

— Розумом і предківською витривалістю — докинув Павло.

— Я не сягав неба у своїх задумах. Був тоді сам з моїми мислями, родителів моїх давно повбивали вороги. Але завжди, коли робив своє діло, я запитував їх у думках моїх — батьку і мамо, добре я чиню?

Так довідався Павло, що люди скоро зачули про нове місто. Приходили нові поселенці, і тут була їхня надія на прийдешнє. Ділили землю, визначали місця на оселі, землі було доволі для всіх. Пан Борсук вибирав помічників, впорядковував їх по званні, але зразу випитував, хто такий і чим займався, щоб не давати доступу людям лихим, злодіятелям і душогубцям.

Мало залишилося нині з тих, що клали перші оселі. Одні упокоїлися, інші погинули на війнах, або вернулися поранені і скапали, не діждавшися спокійної старости. Усі вони спочивають на кладорищі біля церковці, яку збудували на взір церкви запорізької.

— Нове місто — кінчив пан Матвій — не те, що Київ або Львів, де у церковних підвалах стоять цинові й срібні домовини предків, та ще з мальованими контрефектами усопших. Тут усіх мусимо віддати звичайному зітлінню.

На дванадцятій сторінці своєї хроніки записав Павло цю історію міста, та ще додав, що Конотоп лежить при шляху на Чернігів і Глухів, та що у валах вирубано дві великі брами, київську і львівську, а поза містом залишилося ще багато незабудованих городів і левад.

Замок побудований з каменю і з дерева, визначався тугою високою вежею з грубих дубових брусів. В ньому було декілька кімнат, призначених для залоги і старшин, а одна обширна і висока для воєнних нарад.

А все ж ніхто не мав тут ні величних почестей, ні посад і не було такого спудея, який би оспівував Конотоп у віршах і піснях. Міщани були родом з різних сторін України, Стрічалися тут волиняки і подоляни, були люди з диких піль і з львівського воевідства. Кого гнало лихо або пригоди, той прибував у Конотоп, діставав пайку землі і влаштовував, як знав, своє життя.

Діти, які гралися по піскових насипах, знаходили бувало якесь давнє череп'я, крем'яні стріли і кам'яні фігурки.

Це було все, що залишилося по предках забутих і пропавших. Ходили далекі легенди про доми і міста, які запалися під землю, а ці легенди приносили люди, що швендялися по околиці і по селах осілих від непам'ятних днів. Хто знає, як пропали ці міста невідомі й оселі прадідні. Може знищили їх незнані війни або пошесті, може орди вершників чужих, що палили усе, людей вбивали або тягли в неволю. Місто Конотоп не мало ніяких легенд. Усі знали, що не заклав його ніякий угодник Божий, ні багатир, ні славетний полководець. Казкові багатири не гасали кіньми понад мури, не сягали далекого моря і ніякі чаклуни не стерегли укритих скарбів. Кожному було відомо, що місто заклав Матвій Борсук, а скарбом їхнім була щоденна праця, а трохи і торгівля з москвинами та іншими приїзними купцями. Тільки коли прийшла вечірня година, старі жінки розповідали легенди і казки, які привезли перед роками з собою, з київської, запорозької чи галицької землі.

Слід згадати, що кілька років тому побудували у місті монастир, у якому була аптека з лікувальними зелями. Їх мішав і варив старий запорожець, який пристав до монастиря, а навчив його цього куншту бувалий і вчений монах, що недавно упокоївся.

Кожному відомо — писав у діярії Павло — що аптеке слово грецьке і означає склад вина, винні пивниці. Та мабуть найкраще знав це сам запорожець — його так і звали у місті — бо в нього можна було смакувати не аби-які наливки і грецькі солодкі вина. Не диво, що в неділю після Богослуження сходилися тут поважні громадяни на гутірку, чарочку і винце.

І ось тепер, коли до Конотопу прибуло військово-скріплення, оцей запорожець наче роботяща мурашка, почав громадити зілля, розвішувати його на сонці і складати у сухі місця. Немов на яку війну. А коли його питали, для чого він збирає так багато цього добра, пояснював, що тих достатків завжди замало, та нарікав, що у таку вчасну пору багато дечого збирати годі.

Записував бувший студіозус Павло, що хоч республіка українська під регіментом ясновельможного гетьмана,

покійного пана Богдана, жорстокі війни провадила, все таки вони всі проходили далеко від Конотопу, війсьній крутіж не заторкнув міста, а мешканці й не чули важкого рокоту гармат.

За те бували інші небезпеки. Вісім років тому стояло тут польське військо і дехто з боязливих покинув місто, лякаючися гвалтів і грабунків. Знову перед трьома роками пограбив околиці міста ватажок, що звався Чорне Лихо. Підходив аж до передмість і підглядав, як би то дістатися до Конотопу, але увійти побоявся. Згодом цей грабіжник утік на московщину, а ось недавно переходив попри Конотоп з московським військом, а був він тепер у них капітаном.

Були теж непересічні події, про які опісля довго гомоніли в місті. Ось одного разу їхала з Московщини карита, ціла у золоті, з сильно збройним почотом. З вікна карити вихилилася московська невіста, ціла мальована, біла і товста, а очі в неї круглі як у сови. Кажали опісля самі москвини, що це була любка князя Трубецького.

В останніх часах навістили місто чудні вигадки. Приносили їх купці та інші мандрівні люди, волохи, угри і серби, що їхали у Москву і з Москви. Розповідали, що цар приїде в Україну, або знову що король польський погодився з гетьманом Виговським, а сам гетьман готує повстання проти москвинів. Пан Борсук тільки кивав головою.

— Повстати можна, але встоятися трудно.

Про ці новини шепотіли всі між собою, одні були за, — інші проти, і так поділилися на різні партії. Виходили на вулиці і гомоніли. Часом розмови гострі, тоді викрикували до себе а то й підносили палиці. А проте ніхто не знав де правда, а де вигадка, що є тільки пустою небилцею, а що має свої підстави.

Якби не було, мешканці Конотопу все таки жили доволі спокійно. Шлях через границю давав нагоду до достатніх приходів і заробітків. То ж у місті було чимало магазинів і крамниць заповнених цінним крамом і плодами української землі.

Від сходу, за лісом стояли московські прикордонні сто-

рожі. Бородаті, невмивані з гострими шапками, берегли уважно, щоб ніхто не переходив потайки з Московщини в Україну. Пропускали тільки купців, які мали особливі дозволи, та навідувалися до Конотопу за крамом. Проходило теж військо великими юрбами і тоді людей охоплював страх, щоб ця чужа і таємнича потвора не розлізлася по Україні, не замінила їхньої вітчизни у країну плачу і неволі.

Описуючи те все, Павло побіг думками до останніх подій і зараз же переніс їх на папір:

„Люті аж трясуться конотопські хлопці на молодішків-козаків з чернігівської залози, і на тутешніх дівчат. Цим гожим дівчатам сподобалися чернігівці і вони баляси точать з козацькою залогою. Козаки не від того. За любовним хмелем місто таки не обережеться від молодечих гріхів, як це часто там буває, де стоїть військо.

І написав би може Павло щось більше на цю тему, якби не поцікавився нагло тим, що діялося на базарній площі. Там стояв гурт міщан в оксамитних контушах і лисячих шапках, вони жваво про щось бесідували, а був між ними пан Борсук, міські радні та інші особи достойні і для міста знатні.

**
*

Павло накинув поверх каптана свій жупан і подався до гурту. Аж тепер завважив, що всі були збентежені й розчовпували якесь немаловажне діло.

— Чого залишаються цілими днями у наших заїздах?

— Куди їдуть ці подорожні?

Це питання поклав з недовір'ям у голосі Підгірний, у якого була крамниця з залізом. Він приклав волохату руку до грудей і стояв так у протертому жовтому жупані, зиркаючи запитливо очима.

— Ото спитав! Зорять же по місті і по замку! Шпигують! А втім, хто вгадає, що москвин думає.

Кажуть, що у Київ теж немало їх наїхало. Ніби подорожні, ніби купці, ніби царські агенти. У нас то ще спокій-

но. Але в Києві, у Полтаві чути крики по ночах, пропадають люди, чого раніше не бувало. Немов ріжуть кого, або топлять.

Голоси йшли у-суміш і чим далі ставали більш по-дразнені, більш сполохані.

— І ніхто не має права розпитувати, ні розвідувати. Там стоїть московська залога, а хто щонебудь згадає про гвалти, зараз кажуть: царя обидив.

— Бувалі люди розповідають, що кацали приходять із своїх тайг і вічних снігів, а живляться там собачим м'ясом і вонючою рибою.

— Через те і пхаються в нашу Україну.

— Не так це вже і є, як кажуть оці бувалі люди. Всюди живеться якимось — забурмотів голос з юрби. Павлові здалося, що це говорив підсудок Семигуб.

— Та не кажіть, вашмось, — відповів пан Борсук — знаю я добре, як там є. Ганебне невільництво у власній землі завели і всюди завести хочуть.

— Є такі й між нашим народом, що чинять послуги цареві і за гроші московську сторону тримають. Що багато казати. Цицюра відступив гетьмана, убив Немирича, а далі Пушкар, Барабаш, Безпалий та інші полковники, чимало їх.

Павло вмівся в розмову.

— Барабаша сказав гетьман на горло за зраду!

— І що з того? — відозвався пан Михайло, що має контору на базарній площі — думаєте цар не знайшов інших? Знайшов! Ось Безпалого хочуть зробити гетьманом.

Максименко похитав головою:

— Грач чужоземський накинув аркани на нашу землю.

— А з Безпалим пішла чернь, телепні безмозкі з запорожців і полтавців. Царський гріш і царські обіцянки їм ближчі як добро нації козацько-української.

— Уповаймо, браття, — знову промовив пан Борсук — ціла суванція нації нашої є по стороні гетьмана. Нема між тамтими ні Богуна, ні Гуляницьких, ні Зарудного Самійла.

— Що й казати, це правда, що славні хмельничани добре бачуть небезпеку московської потуги. Дорошенко, Лизогуб, Остап Гоголь, Лобода, Ханенко.

— Це генерали Жовтих Вод, Корсуня, Батога.

Загірний почав шукати в поясі:

— В мене відпис їхнього листа до Безпалого і його козаків.

Він розгортав поволі й обережно лист паперу, відсунув письмо далеко від очей щоб краще бачити і читав:

„Дивуємося тому немало, що ваші милости із нами, народом вільним зрісши в Україні отчизні нашій, тепер самі добровільно в неволю піддаєтесь і з нами братією своєю, з котрими разом хліб їли і проти неприятеля кожного ставали, війну ведете та на нас наступаєте.”

Це був лист старшин козацьких, який писарі переписали багато разів і розіслали до військових начальників, що станули по стороні московського наїзника. Вселюдне замішання в Україні відбилася і на Конотопі. Місто тривожилося, кожного обсіли важкі думки, передчували, що й на них насунеться неспокій і тривога. Були такі, що твердо стояли з Виговським, але не мало було і таких що сподівалися ласки від царя. А ще жили в місті люди без власної думки, які щораз то міняли свій погляд і самі не знали, що казатимуть завтра. Коли гетьман мав труднощі і в Україні вибухали неспокої і бунти, тоді вони ставали по стороні тих, які поширювали пошуми, ніби то гетьман запродався ляхам, попав у царську неласку і діє на шкоду козацтва і народу. Коли Виговський розгромив Безпалого, ті самі люди славили гетьмана великим вождем і казали:

— Що там цар! Гетьман і Москву роздушить!

Неспокій у Конотопі постав з цього, що уранці з'їхали до міста московські — як казалося — купці. Бородаті й нечесані, юрбою звалилися до міста, волочилися по перевулках, нишпорили по крамницях і закуповували все, що тільки бачили. Конотопські купці спочатку продавали свій крам, а згодом розмірковували:

— Хто його знає що це все значить.

— Кажуть багатство в них неймовірне, а краму звичайного не мають.

— Гроші має цар у своїй скарбниці, та ще бояри, князі і царські прислужники. Народ же терпить нечувані злидні. Гроші і багатства в Московщині не для народу, а на те, аби купувати прихильників за кордоном і платити таким зрадникам, як Безпалий.

Враз усі замовкли і з якоюсь недоброю цікавістю звернули свою увагу на гурт людей, що вийшов з Зеленої вулиці і звільна простував площею. В довгих брудних наче міхи, халатах, у грубих шапках натиснених на очі, з розхристаними бородами, тягнулися порожнім базаром. Йшли юрбою, з довгими палицями, зиркали жовтими очима на всі боки і перешіптувалися між собою.

Коли заходили до крамниць, роздивляли, що виставлено, а що попід лавами; на вулиці розглядали недовірливо докільля, збивалися у купи, коли хто підходив до них, вигукували і кричали до прохожих.

Якісь таємні сили викликали їх з глибин лісів на весняні рівнини України. Безформні важкі тіла, з головами зарослими нестриженим волоссям, шкірили зуби до кожного, хто до них наблизився. Одягнені були у лахи жовті, червоні, а найбільш брудносірі. Ніхто не знав, чого вони так нагло налізли на місто, кликав їх може хто, чи їх гнав їхній власний неспокій. Вийшли із своїх сумних рівнин, з брудних хиж темних і здивовано гляділи на чисті чепурні доми, на плекані сади і городи Конотопу.

Павла огорнуло дивне почуття огиди і відрази. Він знав, що вони ненавидять кожного, хто чистий і шляхетний. Вони погорджують усім добрим і високим, висмівають знання та науки і ніхто не розмежує, де в них хитрість, а де злочин.

Кажуть, що в їхній країні і квітки чорні. Павло уявляв собі ці північні рівнини. Тисячі нещасних рабів тягнуть вантажі, а все для царя і бояр, яким байдужа доля їхнього нещасного народу. Немає в них ні минулого ні майбутнього. Є тільки неволя і страх перед канчуком. Живуть у мряч-

ній полосі і хто відслонить тайни цієї трагедії, того карують важко, як великого зрадника їхнього царя.

Коли люди розпитували московських купців, вони не відповідали. Тільки один потайки признався, що наказали їм іти до черкасів — так звали вони українську націю — накупити різного краму. Пустили їх за кордон, а в застав царські опричники забрали їхніх жінок і дітей. Проте цей купець, а може й інші не знали, що з ними прибули теж царські шпиги. Вони заглядали крізь шпари у парканах, крізь дірки у дверях, нюшили по вуличках, підглядали замки і врешті розгадали Конотоп як своє рідне місто...

Павло пригадав собі те, що казали у Києві: де стане московська влада, там палять усі книги, які не є друковані у Москві, руйнують школи, а церковним ієрархам велять послушенство своєму цареві. Він записав у хроніці:

„Заводять тиранство і гоненіє, чого ніхто терпіти не може.”

В цю мить Павло побачив високу постать Тараса, який у супроводі Антошка крокував площею. Павло з радісним окликом подався до нього. Але Тарас витягнув довгу шию, глядів понад гурт міщан і промовив:

— Бачиш? Мабуть бійка буде!

І в той час юрба москвинів вчинила нерозбірливий галас. Вони оточили кремезного пана Максименка, який спокійно ішов собі, куди йому треба було. Це був народний батько міста, вельми шанована і для Конотопу заслужена людина. Вік проткнув йому срібні нитки у волосся і заокруглив його у поясі до об'ємистих розмірів, тим більше, що Максименко був важкодумом, людиною спокійною та нерухливою.

Тепер здивований, він пристанув і безпорадно притримував шапку від вітру. А москвини з криком тикали пальцями на потужне черево пана Максименка, на якому звисав залотий ланцюжок від годинника, прикрашений малим компасом. Сам годинник круглий і грубий, був заткнений за поясом. Пан Максименко змішаний і збентежений несподіваним наступом, відступив назадгузь, не знаючи, що від нього бажають ці чужі люди.

Але коли юрба москалів кинулася на пана Максименка, Тарас шугнув уперед і гукнув до Антошка:

— За мною, малий!

Могутніми довгими руками товк і молотив московську юрбу, відштовхував і валив з ніг цих сторонніх хуліганів, побіч нього замахувався Антошко, а й Павло пригнався і докинув своє до бійки. Край усьому поклала міська сторожа, вона скоро завела порядок. Пан Максименко хильцем подався додів, притримуючи долонею ланцюжок, а люди ще довго розчовпували цю нечувану подію.

Тарас мовив:

— Так і має бути! Вдарити негайно і прикладно! Бачите? Ні сліду з москалів! Нема що договорюватися, переконувати. Вони цінять тільки силу, і мають перед нею не абиякий респект.

— Годинник для кацапів — продовжав — це найцінніша річ для гвалту і крадежу. Хіба більшу вагу має для них їхній цар. Його лякаються, бо має силу. Його подивляють, бо може мати багато годинників, і може від кожного його відобрати.

Площа спорожніла, кожний пішов за своїм ділом. Павло з Тарасом ще довго сиділи в кімнаті і розмовляли про останні події. Тарас привітався з сім'єю Борсуків, як з давніми друзями, сказав добре слово пані Олені, пожартував з Маринкою і подякувавши за запрошення на вечерю, вийшов з Павлом на місто.

Було вже темно. Поміж деревами шугали кажани і небо зайшло темними хмарами.

— Буде гроза — сказав Тарас, а Павло не питав, чи це випадково не якийсь натяк на москвинів.

Коли пращалися, Тарас заговорив знову, цим разом з чернігівська:

— А Маринка вродлива девухна. Бережися Павле!

— А ти що, незайманий? — відповів весело Павло.

Тарас усміхнувся під вусом.

— Я бережуся. Доки зможу. Бувай!

І він безжурно подався у похмуру ніч.

III.

Коли розгорнемо дальші сторінки діяря Павла, то знайдемо в них записки про те, що він знав і чув від пана Борсука і від конотопських міщан про гетьмана Виговського і про нещастя та лихо, яке навістило у ті часи українські землі.

Від трьох років, а зосібна відколи упокоївся гетьман Богдан, часто проходили конотопським шляхом московські війська. Спочатку було їх небагато, вони йшли на поміч проти військ польського короля. Але згодом, коли Україна ще більш ослабла, москвини залишили свої полки по містах, як залогу, вешталися цілими зграями по воевідствах України, а московські воеводи стягали насильно податки для царя і військові оплати за постої своїх військ та володіли містами, наче своєю власністю.

Недобре мати у своїй річпосполитій залоги чужих військ, то ж недармо гетьман Виговський в останніх часах сильно подався і посивів. Підготовляв він у тайні визволення вітчизни від Москви, але журую була для нього воєнна потуга польського короля, завжди готова розпочати воєнні дії проти України. Найбільше горя принесли йому козацькі ватажки і військові начальники, які стали ядром і опорою московської партії. Вони нехтували долею вітчизни, ласі на царське золото, на підшепти московських агентів і на обіцянки майбутніх достатків, коли стануть царськими васаліями.

Народ гомонів, що тепер на зміну ляхів, полонили Україну москалі, а до Конотопу щораз то доходили жахливі вісті про московське знущання і зlodіяння. Самиго Конотопу надиво не чіпали, військо проходило шляхом без затримки і шкоди ніякої в околиці не чинило. Зате, коли збройні купи москвинів верталися у свій сумний край, волікли з собою завжди пов'язаних бранців. Чому їх за-

хопили і защо, ніхто не знав, бо говорити, ні наближатися до вояків не дозволяли, а тих що підходили ближче, залякували гострими копіями і криками. Понуро гляділи за ними конотопські чоловіки, схлипували жінки, але згодом ці картини відпливали у забуття, бо приходили нові вістки і нові події; це були тільки фрагменти і відблиски того, що діялося в глибині українських земель. І не дивно, бо відомо, місто лежало далеко від головних осередків подій, і тому спокійно плив тут час, і ледви незначними зарисами жолобив свої знаки на долі міста.

З міркувань Павла на сторінках хроніки виявлялося, що москвини нарешне не чіпали прикордонних міст. А втім і навпаки, від якогось часу, відколи почали заїжджати до Конотопу царські чиновники і крамарі, міщанам пішло не з лиха. Люди забагатіли торгівлею, ціни йшли вгору, а конотопці раділи, дай Боже, аби так далі.

На війну йшли з Конотопу тільки шибайголови і паливоди, задираки і яруни, як їх називали статечні громадяни. Шкоди з цього не було, хіба розпач у родителів, бо і так їх не цікавили ні ціни на віск, ні як краще переховувати полтавські меди. Хлопці зникали з домів як тільки почули про універсали полковників і бігли до полків Виговського, Богуня чи Дорошенка, і не журилися тим, що матері їхні ляментували дома і проклинали роздори і війни, царів, королів і гетьманів.

За останні роки мало хто з них повернувся додів. Здебільша служили в чернігівському полку, у бойових сотнях і загонах розташованих далеко на кордонах України, або перебували у походах з угорцями і шведами, під Краковом і Варшавою. І як сказано, мало хто вернувся, а хто прибув додів, то це були такі, яких покалічено в боях, слабосилі і недужі. Не хотіли чути конотопці нічого про воєнні події. Все таки багато з них були запаленими прихильниками гетьмана і його задумів, і тільки деякі схилилися до московської партії. Що для одних було розумом володаря, для других ставало зрадою. Коли слухали універсалів про волю і свободу, про упрайнсько-козацьку націю і про власну республіку, вели живі розмови і не були згідні між со-

бою. А тим часом зростала непевність і думки ширяли турботливо над майбутньою власною долею.

Одного соняшного теплого дня затрималися на базарній площі кілька навантажених возів. Подорожні підкинули волам паші, а самі стали спочивати. Павло почав з ними розмову. Це були втікачі, які з околиць нав'язних війною переселялися в Московщину. Везли з собою хатне добро, та раділи що поселяться у тихій і спокійній московській землі, і там багатітимуть під опікою царя.

— В Україні ні жити ні вмирати. Пани воюють, а народ терпить.

— Два рази спалили нам село і два рази ми його відбудували. А коли і третій раз погоріли, кинули свої ниви і подалися під царя.

Павло слухав розповіді, врешті заговорив:

— А чи знаєте люди добрі, як у цій московській стороні? Чи знаєте, яка вам судитиметься доля?

Дебелий дядько хмарно глянув на Павла:

— А що нам зроблять! Були в нас проїздом московські люди. Усі казали, як один і всі те саме. Землю дадуть і податків не братимуть. І на війну не підемо. Цар ще золота дає новим поселенцям на господарку.

— Слухайте добре, чоловіче! — заговорив Павло — ми тут живемо близько кордонів і знаємо усе краще, як ви. Не їдьте туди, бо пропадете. Це все, що вам розповіли, чиста брехня від початку до кінця. І дихнути свобідно не зможете. Стягатимуть з вас сьому шкуру, невольництво там жахливе.

Дядько вперто обстоював своє:

А чого ж би царські люди ширили неправду? Вони люди як і ми, і віра ця сама і мова подібна. Говорили в імені царя, то чого ж їм брехати.

— Це наслані люди, чоловіче, агенти царські. Москва потребує багато невольників до праці на пустих холодних землях і заманює, кого може.

Він звернувся до людей, що обступили їх і тупо прислуховувався до розмови. Між ними було доволі тугих і здорових чоловіків.

— Чи не краще люди, боронити своєї землі, широкої нашої України і тоді зажити у себе серед своїх? Зважте, Москва заманює наших людей приманливими обіцянками на Московщину, а в Україну присилає свої війська. Чи не бачите тих хитрих і небезпечних намірів?

Дядько вороже підступив до Павла і грубо відповів:

— Що там ви говорите. Кожний хай сам пильнує як йому краще жити. Ну хай ще село дбає про себе. А те, що ви кажете, широкі степи чи як там... Наша хата скраю.

Він згрідливо махнув рукою, відвернувся спиною до Павла і почав вовтузитися коло своїх достатків.

Павло постояв ще мить, круто обернувся і пішов геть.

— На дурних нема ради — подумав з досадою. Врешті виконав свій обов'язок, остерігав людей, як умів, а коли не хочуть вірити, хай опісля самі плачуть над своєю долею. Конотопці знали вже, що в тих московських рівнинах не так погідно, як це думали поселенці. Там давали їм пустинну землю, наказували орати і сіяти піски і невжитки, а за найменшу недбайливість і неспіх карали нагаями, а кару вимірювали по своєму закону: бити, щоб душа чуть-чуть була жива. Нераз уже проходили Конотопом валки з переселенцями і нераз уже міщани переконували і благали. Але слово московських агентів було сильніше. Що ж, думав Павло, людина в горю шукає мрії-омани. Шукає виходу і порятунку та знаходить його у кожних хоч би найбільш неймовірних словах про рай на землі і не хоче бачити злочину і облуди лихих намовників. Недобре це, але куди гіршою є омана нещасної людини, яка в неволі уже перебуваючи, дурить себе далі і навіть у ній хоче знайти щось добре для себе і корисне для своїх дітей. А переселенці, коли прибували за московський кордон, зразу мусіли цілувати хрест і присягати на підданство цареві, а з тим на необмежене послушення і безнадійну каторгу.

І переселенці втікали. Одні заганялися ще далі вглиб московських пустарів, у дикі неосвоєні простори і там слух про них загивав. Інші втікали в Україну. Їх звичайно переловлювала московська прикордонна сторожа, яка завжди бачно стежила кордону, а тоді ніхто цих людей більше не

бачив. Зловлених мучили дуже, і вбивали вмовляючи, що вони шпиги і злочинці. Мало хто прoderся на рідну землю, але і тоді ще гналися за ним, хоч не мали до цього ніякого вже законного права. Хто врятувався, спочивав з закритими очима і висохлими щоками, заляканий і обдертий. Конотопці сумно кивали головами над людським горем, вислухували страшних оповідань і чим могли, помагали небожатам. А все ж щораз то нові біженці їхали у московщину, як нетлі до палаючого каганця.

Павло, записавши ці сумні картини недолі народу, почав міркувати над їхньою причиною, і дійшов до своїх висновків бо накінець записав може народню, а може чиюсь мудрість:

„Велика голова в Русина, тільки мозку в ній мало.”

Дарма, що тільки лихої долі пройшло перед очима конотопців, але і між ними було доволі таких, які в скритості душі бажали собі, щоб війни і суматохи не заторкали Конотопу, але щоби спустошення ширилися далі. Тоді ростимуть ціни вгору, і ще більше пучнявітимуть їхні калитки. І не калитки та гаманці тільки, не мало з них закопали уже по підвалах і садах бочілки повні талярів, турецьких п'ястрів і дукатів.

**
*

В неділю по полудні сталася подія яку слід згадати, тим більше, що Павло записав її обширно у хроніці, з чого можна міркувати, що вона мала для нього не цілком мало-важне значення.

Проходячи колінкуватою вуличкою, Павло побачив знечев'я Тараса, який стояв з Маринкою і живо їй щось розповідав. Павло від несподіванки аж задеревів, опісля, не знати чому, нагло завернув і зник серед зелені. Здавалося йому, що Тарас нашішкувато поглянув на нього, вспів отже його запримітити.

Не так ця стріча, як його власна поведінка збентежила його і Павло вперше відчув, що ревнує Маринку. Чого ж це він не приступив до них, а гупо втік? Маринка

сміялася до Тараса, гляділа на нього своїми трохи таємничими очима, так і тепер ще бачив її, тоненьку у стані, у білій хустині, з-під якої висувалося пасмо чорного волосся. Але власне, чого він утік від них? Ніякої внутрішньої причини до цього не бачив. Правда, колись то приглядався до неї особливо пильно, коли Тарас сказав, що вона гарна, а недавно снилася йому, що врятував її від якоїсь пригоди, якої опісля не міг собі пригадати.

Лихий на себе, з неприємним почуванням якоїсь цілком гупої провини, Павло помандрував у сторону міських валів, постояв трохи розглядаючи підміські лани і поля, а згодом рушив туди, де на обр'ях росли чагарники і підліски. Відчув потребу відпочити від вузькості міських вулиць, та вдихати весну, яка пишно розгорнулася довкола.

Павло рушив поволі навпростець і милувався горицвітом і тендітними фіялками, які саме розквітали серед сочистих, молодих гонів. Шуварі і чагарники затінювали вохке листя папороті, далі майоріли білими плямами стрункі берези. У кущах ліщини було холодно і вогко, але вже цвіла конвалія і дереза. У глибині чагарників гуділи болотяні чаплі, а високо на небі висів орел-чорнокрилець, заточуючи спокійні кола над краєм лісу. Крізь прорив у густій зелені Павло спостеріг нерухоме плесо води, біля якого поважно походжували чорногузи.

Павло радів природою. Пристанув, щоб послухати як тріскотять деркачі і регочуться невидні сичі. Добре було б помріяти тут з Маринкою — подумав, але зразу пригадалася йому остання пригода. Він спохмурнів і рушив далі вперед себе. Йшов довго обмоклою зеленню, аж доки не забрив на білу піскову косу, з якої було видно далеке місто і густі смуги пограничних лісів. Павло розглядав вид, який розкрився йому на всі чотири сторони світу.

Тонкою смугою зелених верболозів значила свої береги низинна Соснівка, сама собою річка тиха і незамітна, але тим більше небезпечна в час весни і дощів. Тоді розлогі низинні простори підмакали і заблагнювалися і тільки мало хто з тутешніх жителів знав проходи і безпечні стеж-

ки серед світу, в якому води, небо, поля і ліси зливалися в одну нерозлучну цілість.

І саме серед тієї низини виднів здалеку Конотоп, як на долоні Божій. Де-не-де білили доми передмістя вкриті густою зеленню садів, але зараз за ними підносився міський вал, ясний золотом піску, який рівномірно опоясував місто. На валі видніли оборонні споруди, дубовий частокіл з темними вузькими стрільницями, а серед верхів дерев височів тугий замок з дубовою вежею. Побіч нього блистіла ясним металем церковна баня з хрестом.

Вечоріло, коли Павло вертався домів. Минув витоптану до водопою дорогу, дерев'яну редуту біля київської брами, пристанув на мості, що його перекинули будівничі через оборонний рів наповнений водою, та увійшов до міста. За собою залишив передміські хати, де жили воскобійники, пасічники, мельники, та господарі довколишніх ланів.

Міські вали щороку потрохи обсувалися, а невеличка залога завжди їх підсипувала. Брами були сильні, дубові і на ніч закривала їх міська сторожа. Зате малі хвіртки, яких ніколи ніхто не торкав, заросли так щільно хабаззям, що годі було їх рушити. Завіси поржавіли і дерево погнулося від дощів і снігів, але нікого це не турбувало, бо від років ніхто збройно не чіпав міста та й хвіртки були нікому непотрібні.

Повівав вітер від півночі. Коли не перестане дути до ранку, кожному буде відомо, що це віє гострий москаль, який збиває і заморожує цвіт, а тим нищить пожиток садів і піль.

**
*

Дома Павло застав гостей. За столом сидів підсудок Семигуб і краснорічиво переконував господаря:

— Кому там потрібно воювати! Більше можна здобути миром, як війною. Торговельні умови є завжди корисні обопільно, хоч буває і не в однаковій мірі. А що царські люди ставлять свої залоги, то це саме добре. Буде спокій і порядок.

Він глянув на пана Борсука і на Павла і продовжував:
— Розумно є жити у згоді з сусідом. Правда цар є не абияка потенція, то ж прийдеться нераз поступитися. Ну, але і на цьому конотопці зуміють заробити свої талярики.

Він заіржав гучним сміхом і в його роті появилися здорові довгі зуби. Павло глянув на пана Борсука, а цей відповів:

Дивні вашмості ходять думки по голові. Не маю охоти сперечатися з вами. Одне тільки вам скажу: свого гнізда треба боронити.

Гість пращався, погладжуючи квітистий пояс напнятий на жупані і зложившись удвоє, передав свою пошану пані Олені. Коли вийшов, пан Борсук у задумі пройшов світлицею сюди і туди, і заклавши руки на спину довго глядів у вікно.

Пані Олена відхилила завісу:

— Не люблю я цього Семигуба і не хочу бачити його на очі. Мені завжди здається, що він задумує якесь лихо для нас.

Чоловік не відповів і пані Олена зникла у покоях. Тоді він підійшов до Павла.

— Маю вістки, Павле, що і до нас прийде зміна. Ось чого прийшов Семигуб. Тривожуся, що скінчилися спокійні часи для Конотопу.

— Жінці моїй не кажіть нічого — додав по хвилі.

Павло не прохав ніяких пояснень, вражений поважним тоном слів пана Борсука, і господар подався у свою спальну кімнату.

**

Павло не поспішав до роботи, взагалі мав часу доволі, відколи прибув у Конотоп. Згадалися йому роки науки у славетних київських бакалярів, та рік мандрів, перебутих як казалось, для культурного переживання. Волочився по школах і приходствах, вивчав далі латину у стрічних учителів і філософів, в мандрівній торбі носив мудрощі і вірші римських поетів і мудреців, а між ними писання прехитрого Макіявеллі.

Неодне пережили мандруючи з Тарасом таким же магістром філософії, як і він. Пускався Дніпром униз, бував півчим по церквах і панських палацах, рубав шаблею стрічних діоклеціян, які бувало заступали їм дорогу, спільно лупили киями напасників на далеких пустих шляхах. Але назагал старалися оминати лихо, воліли книжку від бійки і спокійно золоте світло хуторянських свіч від темних галасливих корчем. Цікаві це були часи, багаті у дуже різноманітні переживання. Багато навчився за той час з життєвої мудрости і згадуючи мандри, записав у своїй хроніці:

Дай, Боже, всяких діл ся вчити,
Тільки не кожне дай, Боже, діло робити.

При цій нагоді згадує Павло, що мандруючи по горах карпатських, не забув відвідати села Кути і Овідія гору, що бовваніла біля нього. Писалося у старих книгах, що тут саме жив на засланні поет Овідій, тут і помер і на цій же горі похований. Тому вона зветься Овідова. Сам поет каже у своїх писаннях, що живе між сарматами, що люди полюбили його, а він пише для них вірші в їхній мові.

Згодом розійшлися обидва друзі. Тарас помандрував кудись з чумаками, а Павло залишився у Конотопі, щоб відпочити, а може й одружитись і закорінитись у цьому місті.

А проте воно не сподобалося йому. Якесь нецікаве, непорушне — міркував Павло — і тільки про торгівлю мова. А до крамарських справ він не мав талану. Просто не навчився досі думати торговельними якостями, хоч признавав велику вагу, яку має добробут для людини. Від пів року записував усе те, що казав йому пан Борсук, вивчив, як записувати до книг купецькі дані, але суті справи досі ще не зумів опанувати. Якби не було, серед цих людей сподобалися йому таки найбільше Борсуки і він ніяк не міг відважитися сповістити їх про те, що має намір покинути місто. То ж відклав своє рішення на пізніше, задумав перебути у Конотопі ще до наступної весни, а згодом стане видніше, що йому більше по душі, як дикі мандри і самотні вечорі.

Довго бувало горіла свіча у ті блаженні ночі, коли напливали на нього світлі хвилини легкого писання. Заповняв тоді дрібним письмом — для економії пана Борсука паперу — білі листки описами, споминами, думками, а навіть веселими або вдумливими віршами.

Але бувало, що Павло розгортав свої книги, прочитував ще раз і ще раз латинську стрічку і зідхав важко, зосібна над творами Данте. Закривав книгу і йшов спати, а одного разу появилася у його хроніці розумна пословиця:

Если не рожден, не сунься в науку.

Проте такі настрої не тривали довго, бо вже на наступній сторінці знаходимо пильні записи про щоденні події. І так довідуємося, що дві грабункові банди з ватажками Мишуком і Лисим спустошили поблизьке село і з міста вийшла проти них залога. Не зловили нікого, лиходії поховалися за московську границю. А під цією вісткою Павло записав вірш Міккеля Анджельо, який мовить сам переклав на рідну мову:

Чим більше похиляюсь з часом і віком,
Тим більше в мені житиме бажання
Роздумувати про красу, якої не змінять
Ні роки ні зими.

З цього запису можемо міркувати, що Павло любився теж у гарному слові і в різьбленій поезії Італії.

**
*

Москва лежала десь на кінці світу, але її кордони сягали лісів, що були видні на обрії, а темні полчища насувалися неспинно на Україну. Головні сили стояли все ще біля Путівля, таки не дуже далеко від Конотопу, проте дрібні загони входили глибоко аж поза Київ і в Полтавщину. Ішли обережно і хильцем як злодії і плюндрували села та містечка, не побоюючись, щоб хтонебудь учинив спротив. Бо по містах стояли московські залоги, а на людей налягало страшне ймення царя, який безпощадно карає за опір і зневагу його військ. Бундючні і певні себе, зали-

шили за собою спалені оселі і побитих людей і всюди, куди ступала їхня нога, чинили гвалти над богобойним народом та знущання і варварство неоправдане. У відповідь на скарги і жалі гетьманські, лунав страшний регіт Трубецького:

— Кривда чиниться черкасам? Тіло їхнє може терпіти, а для душі і так все одно.

Московські князі казали з глуфом:

— Черкаси нам на перешкоді. Їх треба вибити дотла. Винен чи не винен, яка різниця!

Зневажали отож знедолений народ, збещещували церкви, дерли ризи, грабували утвар церковну, а народ паскудно висмівали, прозиваючи усіх хахлами та ще гіршими, образливими словами.

Трубецькой, князь, глузував:

— Українці чужі люди і тому злі люди. Це їх Бог карає нами, а там уже на тому світі розберуть, хто правий, а хто ні.

Сунули так брудні і бородаті у личаних постолах, але сильно збройні і в розмовах — незрозуміло високої думки про себе.

Роздумав Павло, як захиститися Україні від цього лиха, розмовляв про це з конотопськими жителями. Більшість з них вірила, що від Москви можна окупитися золотом і крамом. Дехто вже і так договорився з московськими купцями: вони вже не заходили до міста, може й відчули якою ненавистю Конотоп дихав до них. Зате дехто з тутешніх крамарів возив їм товар аж у Путивль, або з іншими справами їздив туди. Робили це чомусь то потайки і сам Павло бачив, як ночами темні постаті виходили хильцем за брами і простували у напрямі московського кордону.

Одного вечора Павло вийшов на прохід. Глядів, як гналися у скісному леті прудкі ластівки, то знову спостерігав, як скоро почали заростати свіжою зеленню утоптані стежки. До нього пристав підсудок Семигуб, що жив недалеко від Борсуків. Зразу зійшла розмова на москвинів, а коли

Павло почав виводити свої міркування, підсудок заговорив зухвало:

— А звідки ж взялася у тебе така ворожість до царських людей? Хто навчив тебе її?

Павло глянув на Семигуба і відповів:

— Хто? Вони самі мене навчили!

В останніх днях козаки почали виставляти густі сторожі, спочатку ночами тільки, а згодом і вдень. Звозили якісь вантажі у критих возах та інше військове добро, а позатим були пильно заклопотані своїми військовими справами. Замок оживився старшинами, військо поселилося у порожніх монастирських будинках, заволоділо теж частиною приміщень управи міста.

IV.

„Проте римляни, маючи труднощі з іншими народами, не дозволяли, щоб ці труднощі зростали через те, що дехто вимагав зберегти мир. Вони знали, що бажання оминути війну, часто приносить користь іншим.”

Павло задумався над цими простими законами, що їх виводив у своїй книзі італієць Макіявеллі. Аж тепер розумів багато з того, що вичитав у „Римських діяніях” а книга Макіявеллі дозволила йому спостерегти, що від часів сивої давнини римських подій по останні війни України з татарами і ляхами діяли ці самі закони історії. Треба бути народом сильним, щоб здобути пошану інших. І мабуть згідно з повищим законом поступав гетьман Виговський, коли здається, без неодмінної причини рішився маніфестувати свою силу та обсаджувати московські кордони козацьким військом. Чого ж бо прийшла ще одна сотня ніжинського полку у Конотоп?

Ця сотня зразу приступила до праці. Начальники найняли робітників і почали роботи біля обсіпаних і занедбаних валів. Поглибили рів зовні валів, ставили дерев'яні курені для війська, скріпили частокіл дубовими палями а під оборонним парканом розклали міхи з піском та коші із землею. Провіряли пильно брами, завіси і важкі засуви, скріпили зводжений міст та щось майстрували у баштах. Працювали зосереджено, певно і скоро. Люди приглядалися цим оборонним готуванням, але ніхто не розпитував їх, бо хіба тільки людина цілком простодушна не догадувалася про що тут ідеться. Московські купці, які знову появилися, почали тепер заходити ближче до валів, швендятися по городах і неужитках, де навіть стежки губилися серед кропиви і бур'янів і підглядали військові роботи.

А коли хто там спитав начальника сотні, пощо мовляв

оці приготування, він поглянув на нього зачудовано а опісля промовив:

— А от військо є, а роботи немає. Що ж, може мають вам поле орати? Козак до козацької роботи звик, а ми інженерна сотня.

Того дня і Павло пішов поглянути на вали.

Зірвався вітер від заходу, закрутив пісками і пігнався кудись поза місто, на московську границу. Козаки сипали землю, вставляли нові дубини у частохід, убивали довбнями стежку на валі. Працювали мовчазно, одягнені у льняні штани, і низькі чоботи, а на їхніх нагих осмалених вітром тілах, різьбилися тугі м'язи! У рівних відступах вали поширювалися, до тих місць вели широкі підходи. Це були невеликі площі біля частоколу, призначені на підручний склад амуніції і бойових припасів. Проти Павла ішов Тарас і вони зіткнулися.

— Бачиш — промовив Тарас — хто хоче йти в козаки, не потребує далеко мандрувати. Може спокійно залишитися в місті і трохи пождати. Пощо шукати війни по далеких землях, коли вона сама прийде до нас!

— Усі знаки на землі вказують на те, що твої слова правдиві — засміявся Павло.

— Скоро чи пізніше війна мусить бути. З Москвою недовго можна дружити. Тямуці люди знають, що москвини ні вольностей ні свобод ніяких не визнають. Скоро хапають за горло.

— Дехто з конотопців вірить, що можна відкупитися від неволі договорами або грошима. Думають, що золотом врятуються від війни.

— Справді дехто так думає, але це омана, яка йде на користь царським затіям. На щастя мало таких у Конотопі.

— Насувається на нас нова хмара і є в Україні такі, що не хочуть бачити цієї загрози. Не всі з'єдналися біля гетьмана, а все ж, ще так недавно на один заклик Хмеля повставала ціла Україна.

Тарас пристанув:

— Ми вже такі є, пізні Івани. Триста років потрібно було, щоб усі об'єдналися проти Польщі. Може стільки ж

само часу потрібно буде, щоб наші земляки зрозуміли московську небезпеку.

Він голосно засміявся:

— Треба, щоб народ став наче один чоловік. На один кінець наступиш, а другий кричить.

В місті усе, що живе, вилягло на вулиці. Жителі Конотопу жваво міркували про військові роботи, їхні щоденні турботи тепер їх не цікавили. Відчували, що приходять інші, куди важніші події.

— Саме сьогодні — мовив Тарас, вложивши руки у бездонні кишені шаравар — міркував я, що Конотоп потребує більше війська. А ось маршує цілий курінь.

Вони вийшли самі на базарну площу і Тарас витягнув голову, щоб бачити понад людьми, що діється напереді. Перехилилися поміж огрядних міщан і врешті побачили курінь, який прибув скріпити залозу міста. Йшли у полотнянках і коротких чобстях, у півжупанках, з порохівницями при боці, з мушкетами на раменах. За ними їхали кінні відділи, і вони завернули кудись убік, а далі їхали вози і йшло таборове військо, кожний з лопатою при боці і в'язкою шнурів через плече. Вози були накріті плахтами, але відомо, там навантажено військове добро, — порох, кулі і харчі. Хтось розповідав, що бічною вуличкою повезли гармати, а їх було вісім, що ці гармати почали зразу розставляти на вежах.

— Війна — думав Павло, попрощавши Тараса. Є такі чорні лиха, які можна викорінити тільки залізом і вогнем.

Павло був цими подіями схвильований, але в душі радів ними. В Конотопі ставало жити скучно і нецікаво. Сонне місто в зимі, незамітно лагідне у літі, з такими ж лагідними людьми. Трудолюбиве життя, дрібне, з щоденними розрахунками, без злетів і мрій. Панував тут порядок, у якій були включені цілком природньо народини і смерть. Десь там діялися великі справи, проходили радісні або грізні події, творилася історія, а їх, цих з Конотопу все те оминало, наче б вони не були здібні брати в них участі, наче б життя викинуло їх поза історичний шлях. Дехто з молодих не втерпів, і тоді виривався з міста, ішов у світ

і забував про свій Конотол. Часом приходили вістки, що такий то став отаманом або іншого знову вшановували в академії і тоді місто оживало, йшли балачки по домах і майданах, а згодом наново попадало у безпросвітні будні.

Павло далі записував сторінки свого діяря. Згадав, що козаки тримаються здалека від жителів міста, бо врешті й часу не мають на розмови і базікання. На зміну працювали сотнями при фортифікаціях — тепер поглиблювали рови довкола міста — вправляли на левадах зброєю, шермом і рушницями. Тільки в неділі приходили до монастирської церкви на Службу Божу. Слухали її у карних шерехах, били поклони і слали мольби, і відходили до своїх куренів.

Так отже дні минали спокійно, а все ж якась неокреслена непевність і тривога нависли над містом, вливалися до світлиць і кожний глядів запитливо в очі інших. Чи то через вістки, які приходили до міста — а з них нічого розумного і путнього не виходило — чи то тому, що козаки надиво так самотньо жили, ніхто не знав пояснити, чому тихий неспокій і подразнення зростали з дня на день.

Помітно і розмови не були вже такі простодушні і нескладні, як досі. Багато важили тепер спомини про війни старого Хмеля, що віджили у вечірніх розмовах, гомоніли люди і про тих, що втікали у сумну, сіру московщину. Усі події, чудні, правдиві і неправдиві чутки останніх часів віджили наново, придавлювали жителів міста неспокоєм і поганими передчуттями і навіть весна, яка пишно одягнула сади Конотопу тендітними цвітами, не змогла розвіяти сумних настроїв. Коли йде війна, приходять з нею несамовиті їздці смерті, пожару і гвалтів, пропадає нізачо людське життя і мрії, людське майно і скарби душі.

Дехто підбадьорював надійними словами:

— Ми твердиня, нас омине війна!

Хто інший жартував, але скоро вмовкав, бо залишався сам із своїм дотепом. Жарти дратували людей, сміх став чимсь докучливим, наче скрегіт зухвалий і лукавий.

Боязливим снилися поночах страхітливі постаті, що гналися за людьми: снівся вогонь багрянний або рідке ті-

сто, а декому грузькі болота та інші речі, над якими тямущі жінки тільки похитували головами і поручали мовити молитви, та не гнівити Бога поганими думками і вчинками. Після таких ночей люди прокидалися з лихими настроями і поспішали до своїх справ з червоними від перемучення очима. І так днями лякали їх погані передчуття, а вечорами всі боялися своїх невідрадних думок і моторошних снів.

На лихо по Конотопові кілька днів пізніше понеслася вістка, що шляхом попри місто проходять царські війська, які досі стояли біля Путивля. Нічого тут дивного не було і не перший це раз московське військо йшло в Україну. Але тепер наляг на жителів Конотопу від цієї вістки якийсь неоправданий переляк.

Пані Олена вірила у таємні сили, що поселювалися у незаймані закутини людських душ. Вона безмовно кружляла по світлиці, непритомно споглядала на пана Матвія і на Павла, і раз тільки прошепотіла:

— Щось буде, щось буде!

Пан Матвій здвигнув тільки плечем і мовчав. Але вночі Павло нагло прокинувся від несамовитого голосіння, і вмить скочив на ноги. Оглядаючись, чув нерозбірливі жалі і крики, що йшли з передмістя Конотопу. Він вибіг на вулицю.

— Москалі грабують народ — почув голоси чоловіків, що бігли у темну ніч. Павла наче гедзь укусив. Біг туди, звідки доходили ляменти, виламав кіл, щоб чимнебудь боронити людей від напасти. Вискочивши за хвіртку, Павло побачив вогонь. Горіла хата, а солдати зо сміхом і ревом тягли якусь жінку, інші грабили домашнє добро. Військо було озброєне і поводитися самовпевнено і люто.

Павло вскочив на подвір'я. В гурті оборонців спостеріг Тараса, що просто осатанів і лупив на всі боки залізним келепом.

— Уб'ю як гадину! — ревів, замахнувшись на грабіжника. Очі в нього горіли, а вуса станули дубом. Павло скочив на поміч. Влучив колом солдата, бачив як хтось побіч нього потягнув лопатою іншого рудого москаля. Збоку гукнув стріл з пістолі, йому відповіли ще два і хто знає, як

покінчилася б ця бійка, якби нагло не появилися козаки. Кинулися на москвинів наче зірвані з ланцюга і вмить з незвичайною спритністю викінчили напасників. Декого поклали з пістолів, інших порубали шаблями, — ніякої пощади москвинам не було. За хвилину скімліли тільки і скавучали ранені і пов'язані, козаки очистили оселю без особливого зусилля. Павло аж занімів спостерігаючи у світлі горючої хати, таку справну роботу.

Нещасні, безталанні люди тихо схлипували, розповідали про несподіваний напад, а далі безвольно якомсь, почали стягати своє розкинене майно. Кожний старався допомогти їм, чим тільки міг. Одні вставляли розламані двері, інші промовляли словами розради, обіцяючи ранком допомогти у відбудові. Хто обіцяв скло до вікон, хто столярську роботу, а нещасні били чолом, дякували за ласку і добре слово.

— Лихо усяке — записував другого дня Павло — бере свій початок з незнання людського. Москалеві, приміром, здається, що він найрозумніший з усіх і тому стає зарозумілим та понижує інших. Він найсильніший і тоді грабить і бешкетує, він найхитріший, тому бреше і краде. Сам себе вважає найсильнішим і найкращим і з того виростає злочин. Побороти таке лихо один не може, це справа усіх.

Цього таки дня міська старшина зібралася на раду і вирішила занести урочистий протест до царського начальства у Путивлі, та вимагати від нього грошима покрити шкоду. Начолі міських делегатів поїхав радний Максименко, обіцяючи твердо обстоювати свої вимоги. Підвечір привезли їх на возах. Якийсь полковник наказав вишмагати їх батогами, та ще цілувати руку за науку. Як сміють підлі хахли вигадувати безчесні наклепи на царських людей? Ледви відлили їх водою, коли збитих і без тями викинули їх москалі просто на вулицю. Замалим були б на тому світі.

Тепер радні звернулися до козацького старшини, який тримав під сторожею полонених напасників.

— Нічого було вам їздити у Путивль — мовив сотник

— в чіпчику народилися, що живими вийшли. В тому діло, що в них сваволя, і ніяких послів вони не визнають, коли вони їм не на руку.

Він розповів, як московські чиновники безправно урядують в Україні, беруть силою мито для царя і нічого poradити не можна, бо по містах стоять сильні московські залоги.

— Буває народ повстає, тут і там бунтується, але ці спалахи значення не мають.

— З цього виходить, панове, — розклав руки пан Борсук — не татари наші гіркі вороги і не ляхи, а дикі москвини, що засіли у нашій хаті. Ось де корінь лиха.

— Лихо в цьому, що сили в нас нема. Один тягне з москалем, другий дбає про гаманець, один визнає гетьмана, інший царя чи царського наставника — руїна панове.

Похмуро розійшлися радні домів, а коли пан Борсук розповів слова сотника домашнім, настала прикра мовчанка, — гнітуче почуття зависло у світлиці.

— А що ж ми — з обуренням заговорив Павло — народ, що його займає хто хоче? Погній ми для чужих?

— Так, Павле, — з досадою відповів пан Матвій — ми народ, який не залишить слідів по собі, коли не зуміє боронити себе від ворога. Безглуздий ми народ, коли повіримо у хитрі московські слова. Пропадемо назавжди, коли забудемо, хто прадіди наші, чому і де вони спочили.

Пішла розмова про Безпалого, московського запроданця, про цю погань і дрянь, яка ради наживи, за золото і рублі готова запродати дітей своїх й унуків безталанних.

Павло не міг заснути. Відкрив вікно щоб дихнути глибоко повітрям і воно приплило напоєне тривогою, душе. На обрях миготіли лискавки, на місто йшла буря. Все таки Павло вийшов з хати на вулицю. У тінях ночі ледви видніли смуги вулиць, і в світлі блискавиці він завважив постать, що бігла у сторону валів. Хто ж тут у тих вулицях ховається? Ворог причаївся, чи зрадник? Подумав, що його підозріння це вияв схвильованої уяви. А все ж знав, що в місті є такі прихильники царя, ласі на обіцяну землю і царські благодаті, готові піти під царську руку, а здер-

жує їх тільки страх перед силою гетьмана. Тихо, безгомонно роз'яснювали небо блискавиці грози, яка надходила. Повіяв вітер і вмить став лютим, оскаженів. Згинав дерева, вив переулками, громом перекотився по небу. Павло вспів ще вскочити до хати, заки впала буря з громами і грубим зливним дощем.

У світлиці побачив перелякані очі Маринки. Стояла серед кімнати зі свічкою у руці, гарна якоюсь незвичайною красою у золотих проміннях світла. Павло пристанув збентежений, чув як забило його серце від дивного почування, а може від того, що саме у цій хвилині собі усвідомив.

— Маринка! — прошепотів і засміявся. — Буря!

— Я не боюся! — сказала — я закрила віконниці.

Засинаючи бачив її очі і невимовне щастя охопило його душу.

На валах спокійно стояла козацька сторожа, пильно вслухувалася у чорну ніч.

V.

Пан Матвій вернувся з замку пізнім вечором.

— Приїхав військовий начальник міста. Полковник Гуляницький.

Павло почув ці слова крізь відкриті двері і увійшов до вітальні. Пан Борсук поволі скерувався за стіл і сів на лаву.

— Котрий з Гуляницьких? — спитала пані Олена.

Павло знав, що до повстання Хмельницького пристав цілий рід, двадцятьдвох Гуляницьких, мужів один в одного.

— Ніженський полковник — відповів пан Матвій — дай мені, паніматко, напитися.

Заки пані Олена поралася біля меду, Павло спитав:

— Це він відмовився присягати цареві перед п'яти роками?

— Цей сам! — потвердив пан Борсук — він ще й недавно сказав московським послам:

Будучи під владою короля польського, за права і вольности свої ми стали воювати і з неволі визволилися. Так само і вас за кривди і грабіж карати будемо!

Павло мовчав, врешті промовив:

— Коли гетьман Виговський прислав у Конотоп такого воїна старинного, товариша усіх боїв Хмельницького і всіх його кампаній, то зрозуміло, що Конотоп придбав у задумах гетьмана важне місце, що не переливки тут будуть і не витівки!

Пан Борсук притакнув головою і мовчав, мабуть не мав охоти до розмов. А другого дня при вході до замку стояли вартові козаки і не впускали туди нікого, хто не був зголошений або кликаний.

Біля полудня полковник Гуляницький попросив до замку міських радних. Недовго тривала розмова з полков-

ником. Слова козацького регіментаря вразили їх важким ударом. Коли вийшли, мало не хиталися на ногах. Простували до будинку міської управи, де ждали на них інші радні міста.

Шуміли голоси міських патриціїв, усім було цікаво, який собою новий начальник, що буде прохати, а що вимагати, лагідний він, чи суворий. Глибока тиша залягла залю коли увійшли туди міські делегати.

Те, що сказав полковник Гуляницький було коротким воєнним повідомленням:

Од нині місто Конотоп проголошується твердиною. Хто бажає виїхати, або вислати свою сім'ю у безпечні місця, має три дні часу. Усі що залишаться, підлягають воєнним законам!

Радні, як і жителі міста сподівалися воєнних подій і заява полковника не повинна була, здається, бути для них несподіванкою. А все ж що іншого здогадки, а навіть певність небезпеки, а що іншого справжній невідкличний наказ. Не було уже сумнівів, не було виходу. Без слова розійшлися радні міста.

Але не встигли ще вийти з міського будинку, як почувся чвал вершника. На міську площу гнав конем вістун — козак у білій круглій шапці, з петлицями при жуланчичу. Хвилину пізніше почувся голос вістової трубки. Сходилися міщани. Йшли спішно надягаючи у поспіху делії і капоти, бігли з радісними вигуками діти, здалеку ставало жіноцтво. Козак розвинув папір і дзвінким голосом відчитав наказ полковника.

— Конотоп твердиня!

— Фортеця!

— Війна! Війна!

Козак пігнав конем далі. Ніхто не питав за поясненнями, ніхто не питав про майбутнє. І так кожний сподівався воєнного лиха. Бентежили людей тільки короткі і тверді слова полковника. Без пояснень, без міркувань. Три дні часу до надуми, ні більше, ні менше.

Тепер думки людей кружляли довкола питання, яке залишилося без відповіді. Твердиня — це значить облога.

Облога, це війна, у якій ніхто не знає, чим вона закінчиться. Чи встоїться мала залога проти полчищ московського царя, чи може здобути перемогу і відкинути наступи ворога, якому і числа не було?

Пан Борсук слухав скупих розмов і мовив:

— Усе буде гаразд. Аби тільки добрі люди до діла були.

Тепер виринуло інше пекуче питання: податися з міста геть, чи залишитися? Люди гляділи на свої дома, на господарства і безтямним зором перебігали по набутій обстановці. Не могли зважитися залишити усе напропале, але теж лякалися облоги, пожарів, гарматного обстрілу і перемоги ворога. Сновигалися вулицями, радилися сусідів і стрічних знайомих, бідкалися безрадно, або вистоювали без слова на воротах.

Міркували різне, але кожний був свідомий долі міста, яке здобуває ворог. Спалені хати, поруйновані оселі, побиті, замучені люди. Виїхати теж небезпечно. Хто охоронить перед несподіваним розбоем на шляхах, якими швendraються московські війська?

І так по двох днях ще ніхто не рішився покинути місто. Ледве третього дня почався гарячковий рух. В останніх годинах навантажували вози, закопували скрині в садах і під долівками, молилися у манастирській церкві. Ті, які вагалися, перешіптувалися між собою, споглядали безтямно на інших, наче б шукали в них порятунку і захисту. Вони їхали і не їхали, готовили своє майно і знову клали на місце, нервували себе і інших. Бувало, що зі своїми сумнівами зверталися до козаків.

Але що там козакові. Козак воїн, живе війною або щоденною суетою у широкому світі. Не знає козак трудолюбивих років, не знає, що таке щадити і збирати гріш до гроша, не знає турбот про хату і сім'ю, про те, як забезпечити дітям й унукам статечне і корисне життя.

І коли хто і питав козаків, що їм робити, вони верзли щонебудь манівцями, або мовчали, здвигаючи плечима. Врешті, що вони могли порадити бездольним людям? Хай

кожний сам турбується своєю долею: радіє або ридає, козак не знає світу мирних жителів прикріплених до чорнозему або крамарської контори. Згинути козакові — справа проста, нескладна. На це він воїн. А втім, ніхто знати не міг, чи реґиментар не заборонив воєнним мужам давати поради, і встрявати у розмови з мирними про облогу і воєнні справи.

В ранніх годинах від'їхали самотні службовці, які ні сім'єю, ні майном не були зв'язані з містом. Для них не було ніяким питанням покинути місто. Їхали хто до Чернігова, хто до Києва, або і на села, коли там були в них справи або родичі. Інші ж, сімейні і загосподарені, які по неспаній ночі рішилися покинути місто, відвідували ще друзів і знайомих та прощалися з ними.

— Нічого — мовив пан Борсук — рятуйте життя і щастя. Хай Всевишній благословить вас у незнану путь!

Вони пояснювали, що цей тиждень чи два перебудуть денебудь у свояків, бо і так це лихо довше не потриває.

— Звичайно не такий чорт страшний — усміхнувся. — Так, так — покинував головою пан Борсук і бажав багато щастя надорогу.

Відходили потихо наче б соромилися свого рішення. Вийшли з міста з жінками і дітьми, а побіч їхали вози навантажені домашнім майном. Потупили очі в землю, наче б боялися щоб про їхній вчинок не дізналися жадні люди. А виїхавши поза вали, і поза передмістя, станули над рікою і було видно їхній табір аж до сумерку.

В полудне тяглися з міста цілі валки.

Павло відвідав Максименка, який лежав у ліжку, лікувався від побоїв.

— Аж тепер розумію, чому Трубецкой пів року стоїть під Путивлем. Готуйтеся на нас!

Павло промовчав, бо йому інші думки зайняли ум. Потужня московська сила готувалася на них, готовила їм страшне невідоме. Що Конотоп проти такої сили! Безвольна жертва! Хто залишався у місті, вибирав собі певну смерть.

Думав Павло про історію народу і страшно йому стало на душі.

І дивно, що багато з тих, які залишилися, ще й досі не розуміли свого становища. Цінили свої строї, пошиті подушки і верети, і потішаючи себе тим, говорили:

— Хіба ж не такі уже страшні царські люди, коли тільки наших є за ними. Запорожці, полтавці, сам же Безпалий людина умна.

— Чи не краще вволити царські бажання, чим ставитися проги них?

Зважували за Виговським і проти нього і міркували, що погодитися з Москвою давало спокій і безпечне життя: може дещо непривітне і важке, але не кожному писано турбуватися за справи вітчизни. Можна закрити очі на зневаги і наруги, і врешті можна байдуже приймати московські злочини і брехні. Чи не жили люди сотні років під ляхським гнетом? Жили і ще багатіли! І досі ще панував би золотий спокій, якби не оця республіка українська, якби не повстання і війни Хмельницького.

Бувало і гірше і краще. Як кому у житті попало — мовили, — не було б ворохобні, можна б з усіми домовитися і чужою мовою. Врешті і до чужих звичаїв звикнути можна, не такі вони і погані.

Саме цього дня посилилася хвиля зневіри і слабости. Прихильники Виговського мовчали і споглядали на замок, але там було тихо і мертво.

Місто тривожилося. Трусливі з-під брів зорили за відомими прихильниками гетьмана, бурмотіли, а часом навіть не приховували своїх настроїв.

— Усе лихо через тих божевільних шалавил. Їхня нерозважність і запальність наражує нас на небезпеку. Не було б їх, царські війська мирно рушили б в Україну і нас ніхто не зачіпав би.

Першим між ними був підсудок Семигуб.

— Загибель і страшне та повсюдне вигублення буде плодом цієї війни — говорив і своїми заввагами викликував ненависть до Виговського.

— Це вони навели нещастя своїми божевільними дум-

ками про князівство українське, своєю ненавистю до Москви.

— Нічого не вдіємо. Звитяжець завжди сам і право дає і тлумачить його як хоче.

Радили, що їм чинити і як вийти з лиха, а тоді Семигуб докидав:

— Тільки служба царській потенції може нас захистити!

Павло слухав цих розмов і стрівши пана Борсука ділився з ним своїми заввагами:

— Як же боронити місто, коли такі люди в ньому?

Але пан Борсук нахилив до нього голову і мовив шепотом:

— Не наша це справа. Відає пан регіментар про них і чинитиме, що потрібно.

Вдома пан Матвій задумано сказав:

— А то правда, що гірко було б, як би так москвини, не дай Боже, увійшли до міста. Чули що кажуть солдати?

Павло заперечив, а пан Матвій продовжував:

— Недавно сказав Трубецкой до свого воїнства: Ми служимо Богові і цареві. Кури, гуси і дівчата належать нам!

Пані Олена схопила голову руками і закам'яніла.

При обіді, коли зібралася ціла сім'я, вона звернулася до Павла:

— А вашець залишаєтесь?

— Залишаюся, паніматко! — відповів тихо Павло. Глянув на Маринку і завважив як радісно блиснули в неї очі, але в ту мить закрила їх віями. Тільки чудесний усміх ледви помітний прикрасив її щоки.

На столі стояли повні дзбани, але ніхто не пив. Не смакували ні вареники у сметані ні пампухи смажені у маслі. Пані Олена пробігла очима по оздобній обстановці, по модах вибиваних бляхою, кинула зором у вікно, де рожеві квітки в саду і приткнула платочок до носа.

Павло знову глянув на Маринку і несподівано стрівся з поглядом її темних очей. Обое засоромлено спустили зір додолу.

Павло замислився. Ще недавно гуляли обое як діти.

Жартувала з ним, готова до забави в садку, слухала його розповідей, споглядаючи на нього з дитячим зацікавленням і увагою. І враз така зміна. Він бачив, як вона з дня на день міняється, як темніють її очі, наливається красою її осмалене вітром личко.

— А ми задумали вислати Маринку до дядьків у Київ.

Пані Олена сказала ці слова серед мовчанки і Павло аж здригнувся.

— До Києва? — повторив. Маринка мовчала, а Павло почав хвалити мудре рішення сім'ї Борсуків. Таки справді нема чого залишатися молодій дівчині в обложеному місті, а в Києві все таки спокійно. І хто знає, чи для пані Олени теж не було б добре поїхати з Маринкою. Але пані Олена заперечила:

— Маринці у Києві безпечно, а чоловікові я потрібна. Не відступлю його у лиху годину.

Борсук махнув рукою:

— Немало ми вже балакали, і мало не посварилися. Я радив і переконував, хай їде Маринка з матір'ю. Шкода слів.

— Але добре було б хоч би до Києва дати якусь опіку — докинув Павло.

— Останнього дня виїжджає кінний під'їзд у цьому напрямі. Він охоронятиме тих, що їдуть на київський шлях.

Розмова перейшла знову на загальні події. Пані Олена споглядала то на чоловіка, то на Павла і було помітно, що інші думки її прибили і вона просто не сприймає того, про що вони говорили.

Зараз по полудні пан регіментар покликав радних до себе. Ждали у замковій залі, занепокоєні що почують нові важкі воєнні накази.

Увійшов цей славний пан козак чернігівський, як його звали, у жупані накиненому на плечі. Звітався з радними, пильно споглядаючи на кожного з-під кріслатих брів, наче б хотів запам'ятати собі їхні риси обличчя і зараз заговорив:

— Бачу, що між нами нема нікого з московської партії.

— Нема — відповів пан Борсук.

— Усіх прихильників Москви, які вихвалюватимуть явно царя, віддам під арешт. Місто стоїть під військовими законами і ворога, хай би був земляком, у власному домі терпіти не можна!

— Я проголошу військовий закон у цій справі, але хочу відразу сказати, що рація нашої безпеки вимагатиме часом залишити на волі тих, що виступатимуть проти гетьмана. Не дивуйтеся тому панове радні, хай би і здавалося вам не раз, що ми про них нічого не знаємо.

Регіментар прочитав радним свій наказ, який докладно переписав у своїй хроніці Павло і не опустив ні слова, щоб було ясно і зрозуміло усім, які суворі військові статті заіснували в Конотопі.

Записав Павло, що „хтокоже і з яких колвек причин триматиме партію ворога, без милости горлом караний буде, пощивости усі свої, імена і маєтности втратить і смертю ганебною скараний буде”.

Тут Павло подав докладно за що і які кари приписані, а зосібна підкреслив, що за зраду, злочинця судом накажуть по ринку волочити, тіло його кліщами торгати, а після таких мук на валах або на пустинному місці повісити. Ще сказано було, що годі карати нещасних людей, які безпорадні і у війнах необитні, часто і це і те на язиці мають. Судитимуть і карати будуть справжніх зрадників вітчизни, що з розмислом діють на користь ворога.

Полковник Гуляницький мить помовчав і вів далі:

— Нема що таїти, що князі Трубецкой, Ромодановський, Пожарський та безліч інших вождів московських, зібрали сто тисяч війська, щоб раз назавжди звоювати Україну. Це військо стоїть поблизу Путивля.

Полковник твердо поклав п'ястук на стіл.

— Це воїнство московське так довго не увійде в Україну, як довго ми, тут у Конотопі стоятимемо на сторожі нашої вітчизни!

Він глянув на приявних:

— Будьте певні, панове, що царські війська увійдуть до міста тільки по наших мертвих тілах.

— Цього не буде! — загуло у залі — будемо боронитися до останнього. Не заберуть міста!

— Конотоп мусить стати символом нашої боротьби за волю. Я вже подбав, щоб так сталося, а не інакше. Ми не думаємо тільки про давні привілеї і власні вигоди. Коли б так було, не було б чого боронити. Ми думаємо про майбутнє, про вільне і незалежне від нікого князівство українське. Зважте, що старий Хмельницький на смертному ложі турбувався вельми, хто візьме по ньому булаву.

Патриції притакнули громадно, кожний знав, що гетьман бачив запевнення вільної держави у діничній владі.

Полковник Гуляницький остерігав, щоб не вірити підлесним словам царських агентів. Чейже уже тепер москвини жадають, щоб народ козацько-український звався не вільним, а вірно-підданим царя московського.

— Коли не зуміємо встоятися, важка неволя вкриє вітчизну. Живі будуть заздрити покійним, жони наші будуть збезчещені, а діти чвертовані і мучені.

Регіментар підійшов до вікна і довго глядів на розлогу конотопську рівнину. Згодом звернувся знову до радних:

— Завтра приходять ще дві тисячі козаків. Разом матимемо три тисячі. Можливо що дадуть мені ще один курінь. З цим військом і з вами, мусимо встоятися проти сто тисяч москвинів.

Залягла мовчанка.

— Харчів маємо на три тижні. Це не багато. Про жителів міста мусите подбати самі, панове радні.

— Три тижні! — заговорив хтось з гурту — Стільки припасів у місті?

— Припаси є. Тим, які виїжджають я наказав віддати усі харчі до магазинів. Маємо горох, сушену рибу і м'ясо. А проте раджу вам видати наказ, щоб усі, які мають харчів більше, як на три тижні зложили лишок у міських коморах. Думаю, що борошна, сала, тощо є доволі. Теж, поки нас не обложили, можна дістати дещо з околиці, насушити м'яса і риби. Тут ваша голова, панове райці. Подбайте теж про справедливий розподіл.

Міська старшина прохала поради. Вони ніколи в обло-

женому місті не були, а коли дехто з них бував на війнах, то ці справи не були їхнім ділом. І Конотоп теж досі не переживав ні воєн, ні більшого нашествія військового, ні іншого подібного лиха.

Полковник приділив радним козацького старшину, який знав харчове діло і накінєць звернувся до пана Борсука:

— Дітей краще вислати з міста. Це тільки завада на війні, а не поміч. Ваша доня може їхати сьогодні у Київ. Я висилаю туди відділ козаків, отже усі, хто їде в цьому напрямі, буде мати потрібну охорону.

Врешті регіментар проголосив, що від завтрішнього дня владу у місті перебирає військо, а міська управа буде йому помагати.

Повертаючи домів, радні гомоніли про труди, які їх чекають, про те, що не один у місті ляже головою, а хто знає, чи не прийде пошесть, чума, що в таких випадках завжди буває.

Павлові ніяк не містилося в голові, щоб у місті могли бути зрадники. Знав, що коли їх викриють, їхня доля буде незавидна, полковник Гуляницький не знає милосердя для ворогів. А втім, чи це перший раз трапилося б, що в обложеному місті заховуються ворожі сили! Чейже ще Демостен писав у сивій давнині:

„Зрозумійте, ніколи подолати вам ворогів за мурами міста, коли в самому місті не приборкаєте тих, що простягають до них руки.”

VI.

Мати аж заходилася від плачу.

— Присядь трохи — сказала крізь сльози, коли Маринка хотіла вийти з хати. Такий був старинний звичай і не слід було ним нехтувати. Похлипували обі. Згодом пані Олена стала на поріг, а Маринка його переступила і аж тоді підійшла до воза. До останньої хвилини соромилася глянути на Павла і він старався не показувати свого хвилювання. І так обоє не гляділи на себе, але відчували і бачили себе, що так якось краще було при людях.

З сусідами і подругами Маринка попрощалася раніше — простіть і вибачайте — а вони всі стояли побіч воза і хлипали, кожна з якимсь дарунком надорогу.

Біля львівської брами зібралися вози, що їхали на київський шлях, скоро прибула теж кінна сотня, озброєна в легкі рушниці і шаблі. Хвилина від'їзду зближалася невідклично. Очі Маринки налилися сльозами і аж тепер вона глянула на Павла. Може хотіла йому щонебудь сказати, бо досі не мовили до себе ні слова, тільки голівку похилила і востаннє припала до рук батька і матері. У Павла підломилися ноги. Коли віз рушив, він безрадно розвів руками і прошепотів:

— Прощай, Маринко, прощай.

Стояв скам'янілий і не бачив, як вона махнула хустиною, стояли ще довго, аж поки валка не згубилася на обрїю. Пані Олена не здавала собі справи, що Маринка від'їхала, та що довго не буде улюбленої донечки біля них. Пан Борсук стояв блідий і насуплений. З-поза тинів і загород гляділи на них сусідські діти великими голубими очима і навіть берізки скапували дрібними сльозинками жалю.

Коли вернулися до світлиці, пан Борсук безрадно розглянувся довкола і пішов до себе. А пані Олена ринула довго стримуваним плачем.

Так, це все вона відчула. І свою самотність, яка тепер так важко нависла над нею і усі ці події, які сталися і ще їм загрожують. Цілком безтямно почала варити назбирані васильки, що від болю голови, думки в'ялили її, усе те вона згори знала, усе передбачувала. Недармо по ночах вило щось над містом, мабуть були це чорти вислоухі, вони певне кажанами літали по саду, від них лякалася скотина по стайнях, Пані Олена знала добре, що значить, коли дорогу перейде кіт з-ліва, чи з-права, що віщує, коли він чорний, або сивий, або в пружки. Кожне зілля було для неї дороговказом у недугах, вона оминала стежки у чагарниках, де завважила сліди відьом і чортів, вміла замовляти від злого зору і чарувати з жару і вогню. І не вона сама, всі жінки в місті знали ці важні справи, розуміли знаки, які їм давала природа, та в такий спосіб помагала людині у її важкому житті. Бо як же інакше без тих знаків і того вікового знання, може людина кермувати своїми вчинками, визнаватися у життєвих подіях. Хто ж, як не ці добрі сили природи вкажуть їй добрий шлях у майбутнє. І не тільки жінки вірили у таємні знаки, але і чоловіки слухали жіночих порад, і чинили так, як вказували на це вітри, зілля і несподівані випадки.

Павло сам шукав у книгах, що кажуть мудреці про ці тайни природи, але нічого досі не знайшов. Правда великі вчені натякали нерозумно на те, що існують незнані закони у світі, але нічого певного ніхто не знав і тільки дехто починав розчовпувати те, що на цю тему писали старинні греки. Отже вірили у чари вбогі і королі, люди темні і світлі і цей таємничий і незваний світ лякав усіх. Були такі зухвалі, що не вірили в ніщо, але і вони не мали певности і лякалися, шукали у різних знаках природи пояснення для майбутніх днів своєї долі.

Павло закрив двері своєї кімнати і погасив світло. Думав про Маринку, нагадував спільні хвилини, які тепер розтаяли у минулому, але він пам'ятав кожную з них, кожний її рух і кожне слово.

Сказав їй, що поїде геть з Конотопу. Вона посумніла, ні слова не мовила. А коли він спитав, чому смуток огорнув її, вона відповіла: бо ти їдеш від нас. Пізніше він засміявся:

а я не їду нікуди. Тоді вона поглянула на нього і він бачив у її очах тиху вдячність.

Приходили на нього хвилини, коли усе втрачало вагу, що не було зв'язане з нею. Що це, любов? — думав він. Коли говорили про облогу, він сміявся, нічим була загроза життя, коли Маринка була біля нього. Будемо воювати, казав легковажно, і переповів слова Ксенофонта: краще згинути в бою, як рятуватися втечею. Війна, лихо, смерть не мали для нього значення і саме це доказувало, що Павло був закоханий, хоч сам собі цього ще не усвідомив. Ще недавно вони ходили на проходи і вели дружні розмови, але наче б ждали на слова важні і глибокі. Або на мовчанку. Можливо, що він не бачив, як вона гляділа на нього з-під темних вій, але бувало, що він згортав усі свої сили, щоб не глядіти за нею, доки вона не зникне у покоях.

Недавно тому, бо такі учора, він почув випадком розмову Маринки з Батьком.

— Павло поїде з тобою!

— Ні, він цього не зробить!

— А пощо йому ризикувати життям?

— Як виїде, то я його знати не хочу!

І вибігла з кімнати. Тоді пані Олена говорила, що молодим треба забезпечити вигоду, пан Борсук згадав про гроші, а він, Павло, кепкував собі в душі. Що ви знаєте, чого нам потрібно? Про що вони говорять? Що його і Маринку це все обходить?

Ішли побіч себе. Вона тримала на долонях фіялки, цілувала пелюстки і говорила до них, як до живих істот. Він глядів на неї з-під ока, як простувала левадою напоєною срібною рососою, бачив волосся, що химерно зсовувалося на чоло, хотів щось сказати їй і не знав що.

— Пощо цей кошик?

Вона пхикнула зо сміху:

— Таке питаєш! Чейже йдемо рвати квітки!

Розійшлися серед шуварів і враз — Павле, скільки квітів!!

Павло прибіг і відповів: — Будемо рвати!

Як верталися, він спостерігав її волосся зачесане дозоду і рожеве від вітру личко.

Насилу відсував від себе думки про Маринку та це не вдавалося. Ловив себе, що знову думає про неї.

О півночі козацькі сторожі з грюкотом закрили міські брами і хвіртки. Від того часу не випускали з міста нікого, хіба тільки за особливою перепусткою.

Ранком Павло вийшов на вали. Ген на лугах біля дороги стояли ще вози тих, що виїхали попереднього дня. Переночували біля міста, наче б вагалися — їхати далі чи повернути. Врешті ушикувалися в ряди і звільна рушили шляхом на Чернігів.

В той час пані Олена довго споглядала на чоловіка, який у задумі кружляв по кімнаті, врешті заговорила:

— Вона буде терпіти, Матвію.

Пан Борсук пристанув.

— Хто терпітиме?

— Маринка.

Пан Борсук злякався.

— Що? Занедужала перед від'їздом? Що в неї болить?

— Душа!

— Душа?

— Душа! Через Павла. Ти не завважив, як вони змінилися до себе?

— Не завважив. Та й не в голові мені!

Тут пані Олена натякнувши, що чоловіки взагалі багато дечого не добачують, доповіла, що обоє якісь інші стали. Споглядали на себе від якогось часу скрито і мигцем. І взагалі Павло дивним став.

— Може бути — відповів пан Матвій — Павло справді ходить як дурний або закоханий. Кажеш Маринка терпить. Та я його волоцюгу...

— Ти взагалі душі не маєш! — перервала рвучко пані Олена, — а ти не терпів?

— Я?

— Так! З любови до мене.

— Так, терпів! — потвердив пан Матвій.

Пані Олена зідхнула.

— От нещастя з війною. А так було б гарно і просто.

— А я думаю, що на те ще час. Він ще неотесаний в житті, а їй ледве п'ятнадцять років. А втім тепер війна.

— Але вони кохаються.

— Що з того? Краще не встряваймо у їхні справи. Кохаються — в порядку. А коли ні, то і так з того нічого не буде. Я думаю, хай молоді самі влаштовують своє життя.

Пані Олена ніяк не погоджувалася з думкою чоловіка, бо цілком не личило матері не цікавитися долею своєї доні і не кермувати її життям. І хто знає, як довго йшла б розмова про Маринку і Павла, якби він сам не увійшов у хату.

Відколи Маринка виїхала, пан Борсук не міг всидіти дома і усенький час переводив у замку, або в управі міста. Павло знову склав купецькі книги у кутку полиці і вирішив до них взагалі не заглядати. Вкоротці пан Борсук зарядив вживати менше м'яса і сала, та наказав завести різні харчеві ощадності. На такі слова пані Олена мовчала, сплітала пальці рук і затискала уста. Мала такий вираз лиця, немов би була цілком певною, що їхнє майбутнє ненадійне і вона тільки жде з дня на день остаточного загину.

Від того дня по усіх хатах метушилися господарі. Зберігали сушене м'ясо і рибу на гарищах, докуповували борошно, наповняли міхи фасолею і горохом, та все те склали на сухі, провівні місця. Вечором прибули дві тисячі козаків і безгомонно розбрилися по куренях. Сиділи як миші у норах, навіть на місто не виходили. Було на вигляд спокійно, якби не те, що в замку світили допізна світла і вартові покрикували ніччю.

В конторі пана Борсука не було роботи. Випродали останки товару і полиці магазинів стояли порожні. Тільки у підвалах видніли міхи з мукою та бочілки з салом, а далі мед і зерно. Такої кількості їстівного не могла б подолати сім'я Борсуків навіть протягом трьох місяців та ще й з допомогою Павла і Тараса. Теж в інших купців порожніли полиці, ніхто уже не купував і не продавав. Павло з припорушення пана Борсука списував усі припаси у місті, з чого пан Борсук щось собі міркував, порівнюючи різні числа та роздумуючи над ними насамоті.

Відтепер Павло ще докладніше провадив свою хроніку. На дальших сторінках знаходимо записки, з яких виходить, що конотопці безчинно вистоювали по вулицях, ніхто не мав ніякого пильного діла. Тільки до замку спішили кур'єри і післанці, а часом, наче загублений, проходив відділ війська козацького. Люди споглядали за ним без особливої цікавості. Знерухоміло місто. Тільки й гомоніли про те, що діялося в замку.

— Учора світилося у замковій вежі до півночі - мовив хтонебудь і хоч ця вістка не була надзвичайною, все таки переходила з уст до уст, з хати до хати, її пояснювали, снували здогади.

Іншим разом хтось переповідав слова, які хтось то чув від самого полковника.

— Ми били татар і ляхів і не помітили, як появився третій ворог. Він підкрався до нас підступно, зайшов у нашу хату і почав готувати для нас свої випробувані кайдани.

Пішли розмови на цю тему, розмови розбіжні, бо Конотоп не відчував на собі московських диб і утисків.

— Кожне військо чинить гвалти і грабежі. Що тут дивного? І від своїх зазнають наші села різних прикростей. Чи москвини гірші? Скінчаться війни, тоді яке діло буде їм до України? Повернуться у Московщину і все буде добре.

Такі думки і погляди появлялися не знати звідки у місті і сіяли неспокій і зневіру. Багато завинив тут, як казали, підсудок Семигуб; він сам вихвалювався ще кілька днів тому, що знає дуже близько ніженського протопопа Максима і саме він казав йому, що злі вістки про царських людей брехливі.

Те, що Семигуб знав протопопа Максима, було правдою. Саме недавно Семигуб гостив його у себе.

— Добрі люди московські люди — мовляв протопоп — і дуже честолюбні. Знаю я їх добре, і тих по селах і тих у Москві.

— У Москві бували? — з захопленням питав Семигуб — царя бачили?

— Бачив і до руки був допущений, — тихо відповів протопоп, сумирно спускаючи додолу очі. Він розповів, що

на місце Бутурліна став київським воєводою Василь Борисович Шеремет'єв і він теж командує московськими військами в Україні.

Але не сказав протопоп Максим, що у Шеремет'єва сходяться усі шпиги з України, що Шеремет'єв важко мститься за Виговського, палить села і грабить міста, вабирає народ у полон. Не сказав і цього, що воєвода присягався знищити усіх, хто виступає проти Москви і одного разу з люттю глянув на образ Спасителя:

— Коли мені не допоможеш, не будеш гідний зватися Спасителем!

Протопоп вихваливши силу царя здхнув і нахилився до Семигуба:

— Пользи нема ніякої боронити місто. Коли хочеш врятуватися, слухай мене.

Семигуб підвівся, поглянув за двері одні і другі і прошепотів:

— Я з вами! Не відали досі?

Протопоп кивнув головою.

— Ділом, ділом треба заслужити собі ласку царську!

По хвилині додав:

— Незабаром закриють брами. Я виїжджаю у Ніжин, але до вас прийде чоловік. Хто знає, може сам Іван Павлович.

— Іван Павлович?

— Акинфієв, дяк і посол його величества.

Він відкинувся на спинку крісла.

— Пользи нема боронитися!

— Нема! — тихо потвердив Семигуб.

Довго протягнулася тиха балачка, Семигуб гриз нігті, врешті погодився.

— Обережні будьте! — мовив протопоп прощаючись, — щоб ніхто не догадався!

Від того дня Семигуб мовчав або притакував прихильникам Виговського, що їх не мало дивувало.

— Як змінилася людина! — не втерпів Павло.

— Змінилася? — глумливо відповів пан Борсук — віриш у таке.

Так і не закінчили розмови про підсудка Семигуба.

З безчинства люди ходили подразнені, розчовпували небилиці, на які раніше ніякої не звертали уваги і сперечалися. Доходило до ворожнечі і до бійок серед молодих хлопців за щонебудь, за пусте слово, за не такий усміх, за щобудь, сказане не в час.

Ніщо не стримувало приходу весни, ні чару дівочих уст, що цвіли юністю і вродою. Ледве помітні грайливі усмішки, короткі спокусливі погляди, ледве чутні тендітні дотики, бурили кров і поривали до нестримних бажань. Весна.

Довго не могли звикнути жителі Конотопу до закритих брам. Вистоювали гуртами біля кованих дубових воріт, виходили на вали і гляділи поверх паркану чи крізь бійниці на свої поля. Вабив їх простір яснозолотий, огортала туга піти туди, як щорічно на весняні роботи.

— Два тижні тому ходив я до лісу — згадував хтось з жителів, наче б ця прогулянка мала для нього якесь велике значення.

— Аж дивно, як скоро позаростали стежки — мовив інший, а побіч ляментувала жінка:

— Гляньте як мої лани заросли бур'яном!

Інший хтось розповідав, як порожніло на весну місто, бо всі виходили у поле і на загонах аж за очі хапали кольорові запаски і біле плаття.

Передмістя розкинуло свої хати, вони були порожні, чимало мешканців перебралося до міста, або виїхали у світ. Тільки дехто ще вовтузився біля хатини, у городі чи на подвір'ї, але вид був сумний і пригноблюючий. Поглянувши на поля і ліси, на далекі верби, що тяглися кривою лінією над невидним струмом річки, на розлогі пасовиська і мочарі, жителі Конотопу зідхали сумовито і мовчазно верталися додів. Тільки дехто залишався на валах, у смутку наслухував крику перепілок і тужливо глядів на шлях, що перетинав поля і зникав за далекими пагорбами.

**
*

Старі люди залишилися біля хат. Сиділи на призьбах і гляділи за летом птахів. Павло записав, що досі не думав

над тим, що людина може позаздрити птахам. Але чи не найгірше відчували закрите місто воскобійники і винокури, які з передмість переселилися до міста і споглядали тепер на свої опустілі оселі. Що буде, коли під місто підійде ворог? Усе, що біля міста, було приречене на грабунок і спалення.

Хоч сумно було людям глядіти на свобідний безкрайїй світ, хоч жінки схлипували, а чоловіки ставали сумними як сичі, все таки якась непереможна сила тягнула їх туди, на вали, щоб хоч здалеку поглянути на опущені поля і розлогі нічим не обмежені луки.

Павло розмишляв, що краще вже у в'язниці, як у закритому місті-твердині. Мало було надій на звільнення, що дали виростали перед очима майбутні картини, бої з багатократно сильнішим ворогом, рани і смерть, вкінці й думати про те не хотілося. Події яких ще не було, натягали важким тягарем на нього. Усяка чинність не мала тепер ціли і говорити про те, що є і що буде, не мало глузду. Залишилося розповідати про минуле.

Старі діди димили люльки і згадували свої юні роки і походи з Сагайдачним. Були такі що ходили війною на Москву, здобували Калугу і палили передмістя Кремлю. Інші розповідали свої любовні пригоди та інші свої діла, які тепер в їхніх очах виростали до визначних подій, ще інші чванилися чимнебудь, щоб тільки збудити у слухачів цікавість, а були такі що зраджували слухачам свої купецькі хитрощі, як щось незвичайне і чудне. Не диво, що і пан Борсук часто повертав до часів, коли будували Конотоп.

— Будуємо місто, чинимо отже діла тривалі. Інші плюндрують і палять. Але місто живе, воно розвивається і хоч буває згорить і упадає, проте завжди має свою історію. На руїнах хтось інший збудує нові доми і наша праця таки не піде на марне. Я вірю в майбутнє — мовив пан Борсук і спокійно попивав пиво, яке так знаменито знала приготувляти пані Олена. Він не раз збирався розповісти Павлові про повстання Павлюка і Острияниці, але завжди доходив тільки до повстанських універсалів. Кінчив на цьому, як прибув у табір козацький і тоді махав з резигнацією рукою:

— Та це з двадцять років тому, кому це цікаво нині, коли за нами епоха Хмельницького, його баталії і перемоги. Це були інші, грізніші бої як Острянці і Павлюка.

Тоді починав знову про Конотоп:

— Вже понад двадцять років буде, як я заклав Конотоп. І гляньте яке гарне місто. Молодим я був тоді. Тут на ринку посадив дуби. Бачите — вказав рукою — малі ще, поволі дуб росте, але які тугі.

Бувало ще згадували часи, яких ніхто не пам'ятає, хіба що казку каже, про спокій древніх, давніх літ.

Того ранку Павло прокинувся вчасно. Виглянув крізь вікно, лелеки цокотіли радісно, вулиці були ще порожні, тільки жінка з малюнком на руках вийшла з сусідньої хати і подалася у сад. День був спокійний, тиша гойдалася між деревами і м'яке пораннє сонце ледве пересувалося по небі. Звичайно люди тепер прокидалися не так вчасно, не мали чого поспішати. Але навіть по заїздах і куренях де стояло військо, не чути було ніякого руху.

Та ледве Павло одягнувся і поснідав, понісся нагло постріл з мушкету і в ту мить почувлися вривчасті звуки військової трубки.

Сполох! Сполох! Ворог на виду!

Місто стрепенулося, загуло. І враз усе затихло.

Ворог на виду!

Тривога!

VII.

Міські вали обсадили козацькі сотні так скоро і справно, що здавалося наче б кожний станув на своє здавна призначене місце. Інші відділи були в суворому поготівлі по куренях і міських будинках. Чимраз більше жителів міста збігалося до валів, а хто прибув перший, міг ще крізь темні бійниці споглядати на передпілля та спостерігати рухи московських військ. Скоро козацькі старшини заборонили людям, непричасним до війська, швендатися по валах, але народ не розходився, вижидаючи дальших подій на підваллю. Павло вспів ще побачити, як дорогою з Путивля тягло велелюдне московське військо, полчища князя Трубецького. Грізною хмарою підносилася до неба темносіра курява. Ішли дорогою, продиралися борами і лісами, напливали на поля, оточуючи місто. Левадами гасала кіннота, губилася у перелісках і хащах, і врешті обсадила усі шляхи і дороги.

З півночі і зі сходу, дорогами і стежками диких звірів насувалося велике лихо. Родилося у темних холодах московської землі, де царить залізне небо і віють крижані вітри і тепер скрутившись злющою гадюкою опоясувало місто. З безмежних суворих просторів насунули косоокі дикуни, топтали поля і квітисті левади, і залишали за собою гладку чорну землю. На обрїях піднялися сиві дими, спочатку один — два, опісля огорнули виднокруг і вже перевалювалися темними валами по обрїю. Горіли села.

Нахлинули хижакі на божественну країну роксолян, зиркали вовчими очима і несли смерть на людей в нічому неповинних, хіба тільки у тому, що не хотіли жити під чужим ярмом і всією душею кохали свої прадідні вільності.

На місто лягла перша тїнь пожадливого напасника; понісся жах, завис над домами і придавив несамовитою вагою жителів Конотопу.

— Гуляницький на валах! — передавали шепотом і ці-

лу свою увагу звернули на гурт козацьких старшин. Регіментар оточений військовими начальниками розглядав через довгу перспективу ворожі полчища. На мить відклавши скла від очей, почав пояснювати старшинам те, що діялося на полях. Вказував рукою на зелені переліски і на малий горбок біля річки де вправне око могло запримітити дула московських гармат, скеровані на місто. Старшини в атласових жупанах і всі при зброї, спокійно міркували про розташування ворожих військ і военні хитрощі, які крилися за рухами кінноти і піхотних полків. На їхніх лицах відбивалася скупчена увага до слів їхнього принципала, не було в них ні тривоги ні непевности, яка охопила міщан. Згодом гурт старшин рушив валами до іншого обсерваційного пункту.

Люди почали розходитися. Павло постояв ще хвилину, а коли щораз то більше військових з'єднань почали займати свої позиції на валах, він рушив звільна домів.

**

Пана Борсука не було дома, а пані Олена хлипала у кухні

— Рятуй, Господи, боюся вийти з хати — шепотіла крізь плач і споглядала на Павла наче б в ньому шукала порятунку.

— Нічого страшного, паніматко, — заспокоював — появилися москалі і нічого більше. Може залишаться під містом, а може рушать далі.

Говорив байдужим голосом, хотів розрадити і потішити пані Олену, а проте не знаючи що казати далі, пішов у свою кімнату.

Відкрив книгу Макіявеллі, перелисткував її сторінки, але думав про те, що сором і погорда тому, хто у жорсткий час не подбав про зброю. І тепер козаки стоять на пості готові відбивати наступ, регіментар готує накази, від яких залежить майбутнє міста, а він молодий і здоровий швендяється без цілі вулицями, наче б був непричасний до боротьби, наче б був поза життям.

Отож почалося. Досі усі ждали прийдешніх подій, лякалися їх, або жартували, але це виживання відносилось до чогось, що ще не існувало, до небезпеки, яка ще не загрожувала і дозволяла менш більш спокійно думати і діяти. Тепер неспокій оволодів людьми, неспокій постав цілком інший. Зовсім реально і проречисто люди бачили свій страшний кінець з рук ворога.

Павло глянув через вікно. На вулиці стояв чоловік і схвильовано потирав чоло рукою. Певно жаліє, що залишився у місті — міркував Павло і здригнувся. Ще раз глянув на друковане речення:

„Любов до народу варта більше, як твердині.”

Повторив його шепотом. Любов до народу. Чим її змиряти, як її оцінити в обличчі ворожих полчищ за мурами міста? Як пізнати, хто у місті сповнений нею, які докази є на те, що ця любов існує в Конотопі?

Він заглибився у дальші стрічки:

„Коли міста або провінції не є здібні боронити своєї свободи і коли не можуть рішитися на збройний спротив, тоді місто, або провінцію легко здобути і поневолити.”

Невідомий читач дописав на вільному місці сторінки:

„Щоб вдержати полонену землю, послі вбивства і тиранії, ворог глаголати повинен, що не подданство строгое приносить, а вольности і рівність вшеляку през весь вік.”

Павло читав далі:

„Пам'ять про втрачені вольности не дає спочити поневоленим ні на хвилину. Тому здобичник повинен повбивати їх, або поселитися між ними.”

І знову біля цього стара допись:

„а ще если так, як москалі, безперестану оповіщувати всякому буде, що народ не у безвихідне рабство попав, а в противенстві, — нові вольности і свободи споживати буде.”

Ні, Павло не мав настрою читати тепер старі книги, та роздумувати над ними. Не міг усидіти дома. Знову вийшов на вулицю.

В той мент почувся нагло голос військової трубки. Доходив він десь з-поза валів, хтось давав сигнали дивні і не-

рівні, вони звучали глухо і дико, наче б виходили з домовини, з підземелля темного і холодного. Це московський посол передає листа Трубецького до полковника Гуляницького.

Заскрипіли завіси брами, сторожа спустила зводжений міст і хвилинку пізніше посол чвалав до замку. Скоро зібралися сотні цікавих. Навіть ті, що сиділи по шинках і шепотіли про останні події, і вони вибігли на вулицю.

Не минуло багато часу, як посол вийшов скорим кроком з замку, скочив на коня і з люттю підганяючи його нагаєм, пігнав до брами. Люди стояли мовчазним муром. І скоро рознеслася вістка: Трубецькой вимагає віддати місто на ласку і неласку. Гуляницький пошматував листа кинув папірці на долівку і сказав тільки одне одиноке слово:

Ні!

**
*

Вночі було неспокійно. Чути було у місті гамір багатьох голосів і рівномірні кроки війська. Хто прокинувся і виглядав на вулицю, той міг бачити як ішли сакмою, лавами, з мушкетами на раменах дужі хлопаки у тузінкових каптанах і таких же вигулярних шапках. Було їх зо дві сотні.

Згодом від поля почулася густа стрілянина. Другого дня Павло записав у хроніці:

„У відповідь московському послові, пан полковник Гуляницький зробив москвинам страшну несподіванку. Дві сотні козаків вийшли з міста і зненацька вдарили на ворога. Атаку повели так несподівано, що московські шильдвахи впізнали козаків аж під самим табором. Наші не дали їм очунятися, подолали перші відділи без труду, так що вони подалися і побігли у повному безладді. По півночі обі сотні вернулися до міста, полонивши яку сотню теліг, навантажених зброєю, військовою амуніцією і харчами. Так отже ми перші піднесли зброю проти московських супостатів, аби охоронити і захистити націю українську від ворога і наїзника.”

По полудні полковник Гуляницький скликав нараду міських патриціїв. Пан Борсук поспішав і запинаючи жупан звернувся до Павла:

— Наш писар занедужав, хочеш заступити його Павле?

Павло дуже зрадів, мав нагоду пізнати і почути славетного козака, а при цій нагоді довідатися про останні події.

Гуляницький вийшов до радних без старшинського почоту і зразу приступив до діла.

— Доброго здоров'я, панове, — привітався і ледве радні відповіли, він почав словами скупими і короткими.

Пояснив, що Москва ламає постійно договори, заводить тиранство і гонення, яких терпіти далі годі. Церковну ієрархію хоче у хижацький спосіб перевести у московське послушенство, без причини будь-якої бунтує народ проти гетьмана, розсилає шпигів і агентів які розповідають про великі свободи під московським царем.

— Блюзнірські пишалки! — не втерпів хтось із гурту.

Полковник помовчав хвилинку:

— Гетьман почав акцію проти царя. Розбив і скарав смертю Пушкаря, замирився з Польщею і творить вільне українське князівство. Цього Москва стерпіти не може, Польща теж невдоволена, бо одні і другі хочуть взяти нас для себе. Сам Бог відає, що буде з задумами гетьмана, але Польща ослабла і потребує миру як і ми, а загроза для нас нині не татари і не ляхи а московська потуга.

Гуляницький подав тепер до відома, що ворог з'єднав свої сили на Чернігівщині і звідси розсилає свої загони. Позатим Куракін засів у Лохвиці, Ромодановський оперує біля Ніжина і Борзни, загони Трубецкого спалили Срібне, Пожарський загнався аж під Київ. В останніх днях усі зібралися в Путивлю, щоб звідси громадно рушити на гетьмана Виговського і розчавити його своєю потугою. І тепер прийшли під Конотоп.

Полковник вказав рукою на відкриті вікна. Було видно, як московські полки пересуваються на інші місця, окопуються і готовляться до облоги.

— Вони — мовив далі полковник — стоять перед дво-

ма питаннями. Перше, не знають де є гетьман Виговський. Отже не знають куди йти. Шугають по цілій Україні, мають усяких шпигів, але досі не розчовпали, де стоять головні сили гетьмана. Друге це Конотоп. Трубецкой знає, що не може піти в Україну і залишити нас позаду себе. Так ми є цією силою, яка дає гетьманові можливість приготувитися до остаточного бою. Ми даємо йому час. А час, панове, важна справа на війні

— А де ж тепер гетьман?

— Військова тайна, панове. І я сам цього не знаю. Війська наші є так розташовані, що Трубецкой не може довідатися, де стоять поодинокі полки, де корпуси особного завдання, а де добірні відділи гетьмана.

— Які наші сили у цій війні? — спитав Максименко.

— По стороні гетьмана найкращі когорти хмельничан, наші полковники і рйтмайстри Носач, Дорошенко, цей стоїть під Срібним, Гоголь, Лизогуб із своїм полком біля Ніжина, Ханенко у Борзні, мій брат і ще дехто. Разом буде з шіснадцять тисяч, до цього треба дорахувати три тисячі татарської кінноти з Махмет-Гіреєм.

— Двадцять тисяч разом.

— Менш-більш. А проти нас Трубецкой із сто тисячами. Ці війська Трубецкого ми конотопці маємо зв'язати боями так довго, доки гетьман буде в силах ставити йому чоло. В місті маємо козаків ніжинського і чернігівського полків, разом чотири тисячі добрих воїнів. Мусимо встоятися так довго, аж гетьман прийде нам на поміч.

Далі радні довідалися, що разом з московськими військами прийшли під Конотоп теж полки Безпалого.

Полковник кінчив свою мову:

— Як бачите, ворожі сили великі, але нам слід подбати про те щоб не віддати йому міста. Кожний дім має стати твердинею, кожна сокира, і кіл і коса це ваша зброя. Будьте сторожкі і передбачливі! Скріпіть двері домів ваших залізом, подбайте про оборону кожної п'яді землі!

Відправа закінчилася і Павло підійшов до вікна. Здалека долітали поодинокі постріли. Козаки відповідали вряди-годи випалом з мушкетів. Москвини копали рови і апро-

ші призначені до штурму на місто. Вони були криті деревом і землею для охорони від мушкетного вогню, але цільні постріли козацьких стрільців поклали уже немало ворожого трупа, В той мент заgrimіли гармати і над містом з шумом пролетіли перші залізні ядра.

— Ворог готовить наступ, панове! Розходіться домів і подбайте про спокій і порядок у місті!

**
*

Вийшли з замку і завважили клуби диму, які накривали сади у бічній вуличці. Люди бігли з ведрами гасити пожар. Запальна московська бомба попала у хату і запалила солом'яну стріху.

— Почалося! — промовив хтось з лавників погаслим голосом. Дехто подався скорим кроком у сторону вогню, інші стояли на місці і слідили за гудінням і шумом гарматних стрілен.

В ночі місто і далі не зазнало спокою. Пані Олена не клалася, сиділа одягнена наче б ждала гостей, і при кожному далекому вистрілі з тривогою здригалася і наслухувала, де впаде гарматня куля. Її лице корчилося помітним бодем переляку, вона хрестилася і шепотом відмовляла молитви. Пан Борсук кружляв понуро по світлиці, споглядав щораз то на дружину і мовчав.

В один мент почувся тупий удар, тріск ламаного дерева і крик переляканих людей. Пані Олена закам'яніла і глянула на чоловіка зором повним незглибного жаху. Гарматня куля вцілила десь близько, чути було як обсипалися стіни, тріщали роздерті сволюки і заводили діти.

— Христе, чи не в Петрову хату поцілило? — промовила тихо пані Олена.

Ніхто їй не відповів. Тоді Павло вийшов у темну ніч.

— Вбили Петра і дитину. Господи, Господи — ляментував хтось в сусідстві. Крики не вгавали, люди бігли, стояли на воротях, слідили за гарматнім обстрілом.

Над ранком пан Борсук озвався:

— Що ж, готуй, паніматко, сніданок. Хіба вже покінчили.

Але Трубецькой не покінчив ні цього дня, ні наступного. Сотки стрілен упали на місто і на замок і можна було нарахувати немало знищених домів, покалічених і побитих людей.

Військові відділи на зміну сторожили на валах, а ті, що відходили на спочинок, радили міщанам:

— Не ховайтеся по хатах. Більшість ранених і побитих є не від куль, а від розвалених стін і розбитих стель.

За порадою військових люди почали копати ями по садах, закривати їх дошками, і влаштовувати землянки для довшого побуту. Щастям у їхній незавидній долі було те, що погода царила гарна і на дощі не збиралося.

У спокійних хвилинах сусіди гомоніли між собою, а коли знову починався обстріл, ховалися у свої ями і землянки. Згодом ця біганина стала для всіх утяжливою. Молодші почали кластися на землю, а ще далі навчилися розпізнавати, де впаде гарматне стрільно. Через обережність і розвагу, число ранених дуже змаліло, а третього дня жертв уже не було. Військові фельдшери, монахи а то й баби — шептухи помагали раненим, лікували їх, а важко постріляних й побитих переносили до монастиря, де була краща опіка.

Частіше тепер заходили до міщан козаки, вільні від воєнної служби. Чернігів і Ніжин були не за горами, не один з конотопців бував у тих містах, було отже що згадувати і про що гомоніти.

— Це ще нічого — мовив Борсукам у хмільній юності ніжинський козак, коли стояли на воротях — це цілком нічого. Найважливіше — звикнути до війни.

— Ще трохи — говорив далі з добродушною чванькуватістю — а не будете ховатися у ями, ні кластися на землю. Не лякайтеся, — глянув угору, звідки долітав шум стрільна — воно тут не попаде.

— На землю! — гукнув нагло, сам не ворухнувся з місця, але заки Борсуки спам'ятались, гарматне стрільно стягло верх яблуні і впало на вулицю. Ще шипів запальний шнурок, а за хвилину залізна куля лежала тихо під тином. Звичайно пан Борсук і не думав ховатися, переживав він

не один ворожий обстріл і під Кумейками і під Корсунем, але пані Олена завмерла з переляку. Юний козак не втерпів і засміявся.

Четвертого дня під вечір обстріл нагло урвався, а Павло записав в хроніці таке:

„У цю ніч під квітня 28 ми спали спокійно. Тільки раз один сторожовий козак заграв на сполох і нічні вартові викрикували свої звичайні гасла. Усі напів спали, напів чували, бо тиша була скорбна і дивна. Я думав про те, що ніякі закони політичні не дозволять входити у чужі землі зі збройною силою, та чинити вбивства численні і розмаїті. Але ніхто за нами не прорече, і від нас самих залежить щастя і нещастя наше і всієї вітчизни нашої.

**
*

А досвіта заграли нагло мушкети. Вулицями гнали на конях післанці до замку, замкові корнети чвалом летіли до військових відділів. Врешті обізвалася ворожа артилерія і кулі вдарили по замку. Коли я вийшов на вулицю, довідався, що москалі рушили до штурму.

Гул ворожого трибою ударив об місто. З валів було видно, як москвини сунули великими зграями, волікли з собою обльєжні машини і штурмове приладдя. Довгі важкі драбини і тарани до розбивання палісад тягнуло по кільканадцять солдатів, вони бігом підходили під вали міста. Появі і важко посувалися складні гуляйгородини, що їх тягнули коні. Ці високі і важкі споруди перехилилися на боки на нерівному ґрунті, а побіч ішло військо придержуючи їх довгими лінвами.

Гукнули знову гармати і з шумом і ревом перелетіли понад валами важкі стрільна і запальні бомби. Тепер виразно стало видно, де приміщена ворожа артилерія. Стояли гармати на рівному полі біля хащів і після кожного вистрілу білий дим вказував місце гармати.

Люди на валах зааніміли. Хто встоїться перед такою потугою? Не було сумніву, — Конотоп був призначений на руїну. Назавжди покиньте надію ви, що тут боретесь! Ці слова Павло взяв з книги Данте, яка лежала в нього на

столі. Змінив їх тільки дещо в тому, що не мало тепер ніякого значення.

Нагло гукнули козацькі гармати, а одночасно як на один сигнал сипнули мушкетним вогнем козаки, що засіли при палісадах. Зляканий народ колихнувся і подався назад. Жіноцтво і дрібні діти стривожені гуком мушкетних вистрілів, рушили до своїх домів, а й козаки почали відганяти цікавих від палісад.

— Хто хоче помагати, хай лишається! — кричали у гаморі козаки і Павло скочив на вали. Глянув крізь стрільницю і побачив, як прорідилися зграї ворога. Козаки не мали потреби ціляти докладно, били з мушкетів у гушу людських тіл, які гнали з криком і вигуками до валів, залишаючи за собою вбитих і ранених. Темні плями знерухомілих москвинів укрили поле.

Павло збентежився. Що з того, що кожний випал клав одного ворога, коли з чагарників напливали щораз то нові маси з ратищами, ножами і топорами. А далі, куди й гарматою не сягнути, видніли стяги і прапорці та гасали кінні вояки.

— Це Трубецкой — пояснив старшина, що стояв біля Павла. Він подав йому військову люнету.

Спочатку Павло бачив тільки біле ясне коло. Але розсуваючи перспективу, спостеріг невиразні плями, які прибрали згодом вид пісчаних кіс і чагарників. Пробіг у склах невиразно кіночик, а там лежав спочиваючи гурт вояків. Павло уловивши картину, наставив скла на гостроту. Тепер бачив уже виразно постать воєнного начальника, який владно сидів на коні, вказував вперед рукою, і тоді відбігали кінні післанці до відділів. Трубецкой був одягнений у зеленому каптані, а на голові сторчала висока гостра шапка.

З міста старалися досягти позицію Трубецкого з гармат. Але стрільна не долітали туди, хоч і голим оком було видно, як перед ворожим штабом видирали хмари піску і землі. Не допомогло і те, що гармаші підтягли гармату під самі вали і стріляли піднесенням у гору дулом.

Пальба з мушкетів зросла так сильно, що годі було

розпізнати поодинокі вистріли. Не чути було ні слова, а дим заслонював передпілля. Тільки у прогалинах можна було спостерігати на хвилину, що москвини добігали уже до оборонних валів, засипували рови і підсували свої обложні споруди. Рівночасно почали обстрілювати оборонців з рушниць, щоб стрілецьким вогнем прикрити підхід передових відділів.

Тепер ледве можна було вихилити голову з-поза палісад. Впали перші ранені і на вали вступили другі і треті шерехи козаків. Забитих і ранених з поспіхом відносили дозаду жителі міста і служба монастирської лічниці.

Оглянувшись, Павло спостеріг, що міщани носили стріливо і землю, далі тягнули важкі дерев'яні стовбури, якими козаки закривали діри вибиті московськими бомбами у палісадах. Хтось видавав отже накази і справно йшла робота, хоч слів наказу серед гулу і суматохи він не чув.

Куди не глянув, бачив вали повні озброєних воїнів. Павло звик уже до мушкетної пальби і більш спостережливо завважував людей, які заводили порядок, ритм праці і справність рухів. Тільки на перший погляд здавалося, що люди бігають безцільно, так пливким було тут усе і рухомим. На валах стояли стрільці, нерухомо на своїх місцях, один при одному. Сонце світило лагідно на місто і легкий вітрець навівав прохолоду, як у звичайні мирні весняні дні.

Крики нагло змоглися Павло, який волік тепер коші з кулями і сіканцями заліза завважив, як побіч нього передавали з рук до рук глечики з кип'ячою водою і гарячим олієм. Ворог був уже по другому боці, під самими палісадами.

Тепер Павло двигав з козаком важкий дерев'яний стовбур.

— Сюди, до мене, сюди! — кричав хтось при паркані. Піт обливає їхні тіла, коли бігом дерлися вгору на вал, але Павло не відчував втоми. Працював з напругою і завзяттям серед гуку гармат і мушкетів. Врешті звалили стовбур за палісаду, роздавлюючи москвинів, які юрбою вдиралися на обложні драбини.

Ніхто не знав, який буде успіх бою. Якщо встояться

цього дня, будуть може так само відбиватися вночі і завтра. Коли небо засіється зорями і викотиться повний місяць, ворог може наступати далі з нестримною силою.

Павло не знав, що діється подальше від нього. Чув крики і плач жінок, але ці відгуки ледве доходили до його свідомости. У лице вдаряв тільки запах боєвих димів і їдкий сморід кип'ячого олію. Заки підтягли ще одну колоду, він завважив на підвалі відділ козаків, які стояли спокійно з наладованими мушкетами. Ждали, щоб кинутися у бій і змінити вбитих і ранених, чи охлялих. Стояли з широко розставленими ногами, сперті на рушниці, з ножами і сокирами в руках. Променіла від них бойова готовість і сила штурму, военний досвід і погорда смерти.

В цій хвилині з валів обсунувся козак. Піднісся, поступив кілька кроків плентаючи ногами і якось нетямно глянув на Павла. Враз вдихнув повітря, глянув наче б здивованим зором і, поволі, з пониклою головою, обсунувся на руки Павла. Його сорочку забагрила жива кров. Павло поклав козака на стоптану траву, хтось прискочив до нього, кликав фельдшера, замиготіли міщанські жупани і вмиль раненого віднесли дозаду.

Павло глянув на вал. Порожнє місце зайняв інший: він не вспів ще стрілити з рушниці, як звалився до долу. Постать у жупані похилилася над ним.

— Покійний! — промовила — а воював ще з Остриницею і Павлюком. Ось як!

Павло нахилився і пізнав пана Борсука, що поклав руку на очі вбитого і мовив за нього молитву.

— Отче наш іже еси..

На мить завважив Павло чиїсь великі голубі очі, знову майнуло бліде скривлене лице, затиснені п'ястуки, дуло мушкета, лезо широкого ножа. Все вкрили смуги бойового диму. Знову пробігли побіч козаки і прогуділи постріли рушниць. На хвилину все затихло. Павло не здавав собі справи, чи справді залягла на мент дивна тиша, чи тільки йому так здавалося. Подав наруччя кіс насаджених сторчем на короткі ратища і їх зразу розібрали простягнені

руки. Його покликали дозяду і включили у запасний відділ козаків на підвалі.

Спочивав. З соромом пригадав собі, як колись уважав себе вищим за козаків, які не знали ніякої корисної роботи, не вивчали ні латини, ні філософії. Бачив їх тільки на вправах, або у дозвіллі. Гордий на свою академію, проходив біля них почувуючи себе кращим і знатнішим. Глупа пиха. Тепер бачив їх, як трудяться коло окопів, без страви і сну стоять у бою, відчував їхню непоборну силу, яка дозволяла їм страждати без жалю і вмирати без скарги. Тільки шляхетним пристойть така відвага серця, вони справжня оздоба вітчизни. Зате він між ними, чуже тіло, ні козак ні міщанин. І надиво йому, жителі міста, які ще недавно здавалося цілою душею були віддані торгівлі, або пиляли залізо, або мололи збіжжя і варили пиво, і вони спокійно йшли у небезпеку, наче б це була проста і звичайна справа.

Посилилася громовиця-пальба і враз затихла. Над палісадами появилися дикі лиця царських войовників, хоронені шоломами, висунулися ощепи і ножі. Москвини досягли верху оборонних парканів. Відділ Павла кинувся із свіжими силами у бій. Рубали і кололи, московські воїни з криком перекочувалися на той бік і спадали з валів у безодню. На їх місце все одно виростили нові зграї, десятки і сотні залізних шоломів і острокінчастих шапок. Рев і вереск змоглися, оборонці наосліп гатили сокирами у ворожу юрбу, били шаблями і кололи ножами.

Боронилися до знемоги, вичерпувалися сили, дехто спочивав на землі важко дихаючи. Охляли і почали умлівати. Щораз то зривалися нові чоти, спихали ворога у рови, відпочинку не було, в мовчанці рубали і сікли а все ж чимраз більше ворогів вдиралося на палісади. Звідкись гуділи козацькі моздірі, з-поза воріт поблизьких домів гриміли яничарки і мушкети. Тут, де боровся Павло, два рази уже москвини вдерлися до середини і два рази погинули.

— Час уже покінчити — почув біля себе здавлений голос. Серед криків, сопіння, ударів заліза і пострілів з рушниць ці тихі слова було надміру виразно чути. Павло глянув і побачив до краю втомленого хлопця, що ле-

жав на землі і здавалося скривився до усміху. Павло відчув, що і він бажає кінця, тільки досі не мав часу про це думати.

— А ти ждеш на кінець, що? — сказав до хлопця здоровий козарлюга поспішно ладуючи рушницю. Юнак, з міщан важко підвівся.

— Ні, я не боюся битви — сказав і кинувся до палісад. Саме попав на черговий московський штурм. Випалив з рушниці, відкинув її, ухопив шаблю що безпанською лежала на землі і кинувся вперед.

Густий дим вкрив довкілля. Павло скочив за юнаком. Бачив, як на нього звалилася юрба москвинів з топорами і вкрила його. Боронилися проти сонця яке осліплювало і не давало змоги трапляти ворога. З ревом перемоги кинулися москвини вперед. Потуга ворожої маси, змела оборонців. втоптала їх у землю, залила підвалля, сягала перших будинків міста.

Козацький сотник підніс шаблю, але поник і звалився додолу. в цій хвилині Павло упав під натиском юрби, його стоптали, він підвівся, але збитий з ніг приляг до землі. Коли звільна піднісся, москвини пробігли уже до міста, інші рубали остріг і нові хвилі ворога бігли в сторону замку. Павло крикнув до сотника, що лежав недалеко нього, але рев ворогів заглушив його голос. Сотник порушився, ухопив за зброю і підвівся на руці але враз скрутився, розкинув руки і приник до землі.

Несамовитий гук роздер повітря, їдкий дим сунув на Павла. Збоку, де була міська брама, чорнів димом простір і звідси сунула московська туча.

— Висадили браму — пробігла думка і він користуючи з хмари диму, скочив убік та скрився за звалищами дому. Поволі сягнув по мушкет. всипав ладунок пороху і прибив його куснями олова.

Враз у місті почалася густа пальба. Гриміли залпи мушкетних стрілів, рвали малі гарматки фальконети, ревіли моздірі. І в той мент Павло побачив, що москалі, які вдерлися до міста, кинулися назад, бігли наосліп кидаючи зброю, гнали що сили до палісад. За ними гриміли стріли.

— Козацький відбій — подумав Павло і здивувався, що лежить так спокійно за охоронними звалищами. Хотів зірватися. але ледве з трудом вдалося йому підвестися. Стоячи випалив з мушкету у ворожу юрбу.

Від сторони замку появилася козацька кіннота, осаули і сотники у перших рядах. Кольорові жупани і делії мигтіли серед панцерних блях і шоломів. В димах і опарах бою блищали до сонця у рвучких ударах леца козацьких шабель.

Збоку, від розораної брами надбігли відділи піхоти і загородили москвинам дорогу до відступу. Там прийшло до немилосердної січі. Билися на ножі і шаблі, змагалися голіруч і нікому не було пощади.

Під вечір регіментар Гуляницький об'їжджав поле бою. Зносили ранених на ношах із свіжо зрізаного галуззя і душпастирі сповідали вмирзючих.

Павло склонився на частокіл і закрив очі. Почув легкий дотик на рамені.

— Йди спочивати — почув голос. Це прийшла зміна і він поволікся вперед себе.

— Не звик хлопець — почув за собою, але не відповів. Бачив як відділ вершників рвав чвалом, а у прорізі вулиць поспішно йшла піхота.

Пані Олена зустріла Павла нічим запитом очей. Відповів, що був на редутах, попрохав щоб збудила його вчасним ранком. Вечеряти не мав сили. Пропахлий бойовим димом. заснув не роздягаючись.

— Дитина моя! — прошепотіла пані Олена. споглядаючи на Павла. Стояла у дверях з горщиком молока і так застигла. Не знала, будити його, чи залишити голодним. Знала, що не під силу йому бій і усе те, що діялося на валах.

VIII.

Досвіта Павло прокинувся ще заки світало і, щоб не будити своїх господарів, тихо висунувся з хати.

Стояв у гурті разом з іншими конотопськими юнаками своєї сотні, знав їх і дивувався як позападали їм очні ями. Як похудли за один вчорашній день.

Сонце освітило верхи замкових веж і козацький прапор, малиновий, з білим хрестом і синіми та жовтими оточками. Ревнули московські гармати і кулі зі зловісним шумом пролетіли над ними.

— Гарячо буде, хлопці — засміявся прохожий козак, чотовий, що вчора воював біля Павла.

— Хотів би я вписатися до військового реєстру — заговорив Павло.

— Ти з нашої сотні, правда?

— Так! — відповів Павло.

Чотовий глянув на Павла, і перевів зір на замок. З вежової стіни посипалися цегли і відламки дощок.

— Влучно ціляють кацапи! — похитав головою козак і звернувся до Павла.

— Пожди до завтра. Перш за все треба відбити московський штурм. Буде важчий, як учора. Коли загинемо, віддамо собі честь на тому світі. А вийдемо живими, тоді впишемо тебе в реєстр. А покищо воюй у наших шерегах. Багато вас таких?

Обступили їх молоді конотопці і почали розповідати про себе.

— І є ще такі, що криються, що резонують проти обори і кажуть: пощо і за що воювати?

Чотовий двигнув плечем.

— Дарма! Голота ніколи не переводиться. Не розуміє вона ні вітчизняної потреби ні людської чести. На те вона чернь.

З валів і редут ринув нагло мушкетний вогонь і Павло бігом подався до своїх. Московські гармати гриміли без упину, кулі і бомби шуміли і гуділи над ними і позаду, у місті чути було крики і гримотіння ламаних стін. Павло оглянувся і побачив, що московська бомба розвалила стіну замку і крізь вилом виднів перевернений стіл і кольорові запони на стінах.

Павло запалив льонт і висунув мушкет крізь бійницю. Московські лави підходили до скоку, наставники підганяли військо нагаями і пістолями. З бічної редути козаки сипнули з гарматки металевими різанцями і картачами. Скісний лет куль викосив у ворожих лавах довгу прогалину, але її зразу наповнили нові солдатські маси. Знову заклекотіли рушниці з валів.

Коли Павло відступив від бійниці, щоб наладувати наново мушкет, побачив полковника Гуляницького з почотом старшин. Чотові і сотники басували кіньми і щораз то один з них риссю подався у місто. Полковник сидів на коні у срібlistому кірасі і розглядав наступаючого ворога. На його грудях блистів промінистий ринграф Пречистої, і легкий поранний вітрець колихав полковницькими перами на його шапці. Полковник бисто охоплював положення, накази йшли за наказами, в глибині міста пересувалися сотні й видно було, що тут діє бувалий і досвідчений у війнах козак.

— Стріляйте, стріляйте щосили — почув Павло біля себе і цей наказ пішов по шерегах його відтинку. Козаки ладували мушкети, подавали до тих, що на бійницях, інші носили коші з оливом і мішочки пороху. Сипнули залпи рушниць, дими закрили воїнів, невпинний гук пострілів глушив кожне слово.

В той час відкрилася бічна хвіртка з ліва і з неї висипалися козацькі піхотинці. Бігом рушили у наступ на ворога. Залягли у лаву, сипнули вогнем із самопалів і кинулися вперед на москвинів.

Нагла поява козаків захитала правим московським крилом. Відбивалися рогатинами і списами від несподіваного наступу, але не встоялися під ударом козацьких ша-

бель і в суматосі почали відступати. Розбіглися у безладі, потягаючи за собою дальші лави солдатів. На цілому полі почався безладний відступ.

— Трубецкой, Трубецкой! — кликнув враз Павло.

Московський фельдмаршал з гуртом старшин чвалом підїхав ближче до місця бою. Але Павло не був першим хто помітив Трубецкого. Гримнули козацькі гармати і кулі почали падати біля московського полководця. На поле опущене московською піхотою, кинув два полки стрільців і загін райтерів. Москвини бігли з наставленими важкими списками і рогатинами, але на час не встигли. Добігли тоді коли за останнім з козаків закрилася міська хвіртка. Тоді і Трубецкой почвалав з почотом назад.

Павло спостерігав цей бій горючими очима. Розумів тепер бойову тактику полковника Гуляницького і його огорнув подив для команданта обложеного міста.

Московські війська завернули поза засяг мушкетного стрілу і з криками та галасом порядкували свої лави. Чвалували на конях старшини, райтері, що їх післав Трубецкой, пігнали кіньми поза піхотні з'єднання і там станули у бойовому строю; настала хвилина тиші і спокою.

Тоді Павло довідався, що козаки привели з собою трьох полонених. Саме проходив підваллям загін, який брав участь у випаді, і Павло побачив в'язнів. Стояли біля куреня, без шапок, докраю перелякані і ждали допиту.

Павло приглядаючися до них, заговорив до дебелого в'язня:

— Ти звідки будеш? Мабуть я тебе десь бачив.

— Та я тутешній, з Київщини.

Він розповів, що недавно проїжджав через Конотоп у Московщину. Тепер Павло пригадав собі. Це був дядько, з яким він розмовляв на базарі.

Полонений розповів, що їх усіх переселенців залишили на чистому полі три тижні, а опісля розділили у різні околиці країни. Не помогли ні благання, ні плачі жінок. Люди хотіли поселитися гуртом, як і досі жили в одному селі, але московські чиновники були безсердешні. Дядька з сім'єю поселили на пустарі, і там вони встигли викопати

собі землянку, як це було в тамтешньому звичаї. Про хату не було й думки. Та ледве він, сяк-так влаштувався, приїхали царські ратники і вхопили його з собою. Так полав він у військову роту, а з нею під Конотоп.

— Буде кому робити — сказав чотовий — а роботи в нас не бракне. Зрадник? — спитав Павла.

— Ні, — відповів, чернь.

Павло почув голод, почав жувати скоринку хліба найдену у кишені.

— Коли у ворожому штурмі почувеш голод — засміявся чотовий — це знак, що стаєш козаком. А що ти не реєстровий, можеш побігти домів і принести нам їсти.

Пані Ганна скоро наповнила харчами великий кіш і Павло з паном Борсуком понесли його на вали. Висипали їстівне добро на розстелену плахту і подалися, щоб принести ще раз.

— Славні конотопці — говорив чотовий — не дадуть загинути козакам.

Він милувався апетитом своїх воїнів і промовляв:

— І не скорилися ворогові! Рубаки мої!

Але ледве Павло з паном Матвієм принесли другий кіш, сторожі затрубіли на тривогу. Москвини наново шикувалися до штурму. У хроніці Павло записав опісля докладно цей страшний день:

„З лісів і передлісків сунули на місто незчисленні зграї ворога. Гамір тисячів голосів понісся над містом, а з ним мішалися вигуки наказів, грім і тріскіт стрілянини і гуркіт бойових барабанів. Йшли навпростець полями, а позаду них залишалася стоптана тисячами стіп і погноблена земля.”

Полковник Гуляницький об'їжджав вали і розглядав ворожі лави. Він уважно приглядався до рухів ворожих відділів.

— Звичайно, Трубецкой може наступати з усіх боків, — говорив не то до себе не то до старшин. — Але проламати нашу оборону старатиметься тільки в одному місці.

Він спостерігав найдрібніші рухи московських військ, бисто приглядався станиці Трубецького, наче б хотів

вслухатися у те, що із свого пагорба наказує фельдмаршал, і зрозуміти його наміри з чвалу післанців і ад'ютантів. На тому пагорбі розкладено велике шатро і біля нього маяв червоний прапор. Риссю шугали кінні післанці до полків і відділів. Гуляницький звернувся до старшин:

— Перший удар впаде тут. Вже ухикувалися проти нас у три фалянги і три групи у глиб. Наша оборона слаба проти такої великої сили. Наступаючи на це місце, Трубецкой думає здобути замок.

— Бачите, панове старшини, — додав по хвилі — кожний воєнний начальник повинен вперше подумати, що він зробив би на місці ворога. І саме я старався би зайняти замок і його укріплення. Коли знаємо, що задумує Трубецкой, а вже й війська до цього розташовує, нам треба протидіяти. Зразу вимішаємо ворога гарматнім обстрілом. Опісля всі, хто здатний до зброї, має вийти на вали. Довкола замку залишимо вибраних козаків. Це на випадок, коли б ворог перебив нашу оборону на валах. Починаємо, панове!

Гуляницький дав знак рукою. Ревнули козацькі гармати і почали шарпати з'єднання московського війська. Тоді і Трубецкой дав наказ до штурму.

Москва рушила. Потужний рев і виття тисячів диких голосів залили місто, що стояло тепер наче світлий острів серед брудних хвиль повені. Гримнули ворожі гармати, їм відповіли сотні мушкетів, тьма москвинів наближалася до валів міста.

Гуляницький далі приглядався спокійно наступові ворога і тільки в одному моменті промовив:

— Скріпити нашу позицію. Ще дві сотні піхоти!

У безладному здавалося бігу московських військ можна було завважити тепер, як уся ця незчисленна юрба знайшла свій напрям. Тут, на полудневих валах, зосередився тепер вогонь артилерії, на київській брамі і на башті біля замку. Ворог знову підтягав гуляйгородини, солдати тягнули важкі колоди, двигали міхи з порохом, линви і валізо. Падали ранені і гинули під вогнем обложених, а їх топтали полки, що нестримно перли вперед. Ніщо здавалося не

могло стримати їхнього напору і скоро перші московські вояки вдерлися до міста. Два потужні вибухи рвонули повітрям, москвини висадили в повітря оборонні споруди частоколу. Чорні тучі диму охопили палісади, полетіли тріски і кусні дерева. З ревом кинувся ворог до міста. Козацькі відділи, що в цьому місці боронили валів, подалися на боки, три нові сотні, що їх післав Гуляницький, не встоялися перед ворожою навалою. Ще боронилася башта, але скоро охопив її вогонь.

Московські стрільці розлилися по підвалі і почали вдиратися до перших хат. Тут стрінув їх несподіваний опір. Міщани боронилися сокирами і заступами, кожний хапав, що мав під рукою і боровся з нечуваним завзяттям і люттю. Ніхто не міркував, чим скінчиться цей нерівний бій.

Головні сили ворога кинулись на замок і вдерлися до середини. А поміж городами і хатами з поспіхом гуртувалися розбиті частини. Важко дихаючи прибіг Павло до останків своєї сотні. Лежали серед зелені городу, відпочивали і ждали наказів. Були докраю вичерпані боєм. Тільки старшини не мали відпочинку. Збирали своїх людей, стояли на сторожі, були у постійному поготівлі. Павло розхилив корчі і глядів повз дерев. Хвилі ворога ще далі вливалися крізь розторошені частоколи, а там далі козаки відбивали москалів, тупали гармати і гримів вогонь самопалів. Лихо сталося тільки тут, біля замку.

Враз зчинився крик:

— Прапор! Прапор!

Павло рвучко оглянувся. На замковій вежі захитався малиновий козацький прапор. У вікнах появилися голови московських стрільців, що втягали символ козацького війська до середини.

— Прапор! Прапор!

Його вже не було, крізь вікно висунулася велика московська хоругов. Це означало, що замок впав у руки ворога, що Конотоп не встоявся.

— Вперед! Біжімо, біжімо!

Сотня Павла кинулася у наступ. Бігли у сторону замку. Павло завважив побіч себе блідого юнака, що гнав уперед

з короткою рогатиною в руках. Знав цього юнака з бачення. Він широко відкрив очі і щось кричав, але у гаморі голосів і пострілів не було чути його слів.

Під валом Павло побачив, що з бічних вулиць висунулися свіжі сотні, які досі стояли у запасі. В густому димові увихалися міщани з шаблями і косами. З-поза диму виднів блідий диск сонця, а перед ним виринули враз сірі й зелені постаті московських стрільців. Вони кинулися з ревом на оборонців.

Під першим ударом захиталися козацькі з'єднання, але скоро підхопилися до наступу і рвонули вперед. У лобовому штурмі не було нікому пощади. Козаки били шаблями, міщани кололи і стинали косами, йшла важка боротьба, серед якої чути було тільки сопіння бійців і крики та стогони ранених. Москва не встоялася перед козацьким ударом. Перші шерехи подалися врозтіч, але вже з усіх боків натискали запасні сотні. Коли Павло коротко глянув у сторону валів, звідки понеслися нагло бойові гасла, побачив, що козацька кіннота відтяла москвинів від валів і всі московські з'єднання, які увірвалися до міста, були тепер окружені. Виломи в палісадах обсадили міщани, стягали дерево, міхи з землею і піском та закладали наново прірву у частоколі. З сусідніх становищ на валах йшла тріскотня стрілів, це залога валів не допускала московської помочі.

— Наші зробили випад і б'ються на полі — заговорив скоро блідий юнак. — На замок!

Коли Павло з боєм вдирався до світлиць замку, його єдиною думкою був прапор. Бігли сходами вгору, відбивали удари, кололи і били. З гуртом вояків Павло вибіг на останній поверх. Пострілами з пістоль звалив хтось двох москалів, що пробували боронитися рогатинами. Павло почав рубати сокирою дерев'яне держало царського прапору; кількома ударами розрубав його на двоє і хоругвов звільна полинула додолу. Павло ухопив козацький прапор, що лежав на долівці і висунув його крізь вікно. Гордо стояв з поглядом зверненим у простори, над містом переможньо маяв білий хрест. Крик радості понісся по місту.

З висот вежі Павло бачив, що всі вулички були загороджені бочками, камінням і деревом. Спокійно підходили козацькі сотні. Вони обступили москвинів з усіх боків і готовилися до рушничного вогню. Бій погасав. Ще тільки тут і там ворог робив спроби продертися з оточення. Ринули мушкетні стріли. У бойовому димові було видно, як перший шерэг, сипнувши вогнем, подався взад, а другий знову ринув вогнем. На чергу прийшов третій і четвертий шерэг. Поодинокі стрільці-козаки берегли вуличок і проходів, та цільним вогнем вистрілювали солдатів, які продиралися тут і там, одинцем чи групами поза оточення. Аж тепер Павло побачив, що на валах біля вилому стояв Гуляницький із старшинами і керував боєм. Саме біля них пробігла ще одна козацька сотня, яка обсадила вилом у частоколі.

За містом у полі ішов бій москалів з трьома сотнями залоги, які вчинили випад. Вони окопалися поблизу міських ровів і стримували московські штурми. Відділ козацької кінноти пробився аж до становища Трубецького і косив шаблями його охорону. Сам Трубецькой із штабом чвалував взад у чагарники.

Тим часом у місті мушкетний вогонь змішав москвинів. Захиталися як стіна що має впасти і нагло кинулися врзтіч. Не мали часу відповісти на вогонь, кожний рятувався сам як знав. Під міськими валами сипнула на них з мушкетів суворя чернігівська сотня.

Бігли тепер наосліп, кидали списи і рушниці, бігли з витягненими руками, без крику, онімілі і перелякані несподіваним випадом козаків. Не чули, як їм на поміч били по домах московські гармати, рвали дахи і валили стіни.

— Бийте, ріжте, гоніть на поля!

— Натискай! Бий, хто в Бога вірує!

Поодинокі козацькі відділи врзалися у ворожу гущу, розділили їх на частини, били кожного зосібна. Наступали лобовим ударом, штурмували з фляннів, у полон не брали нікого.

„Перемішали їх, загналися в середину, добивали пістолями і ломаками, вчинили страшенну різанину.”

Заки Павло збіг з вежі, москвини юрбилися вже біля палісад, де привітали їх чернігівські мушкетери, Ледве дехто перекинувся крізь палісади на зовні і так врятувався від певної загибелі.

І враз усе втихло. Тільки на полях за мурами шарудів далекий гомін голосів. Він нісся понад містом і йшов далі на ліси і бори та загибав безслідно і безповоротно.

Вулиці міста залюднилися міщанами. Кожний хотів чути розповідь, про битву, бути свідком наслідків московського штурму. Люди оглядали злами південних палісад, барикади на валах, руїни домів. Дехто пішов на замок, його очищували з московських трупів. На відлеглому місці копали могили для вбитих царських ратних людей.

Врешті з кругів старшинської ради розтрубили по місті вістку: Цього дня конотопська залога при допомозі міщан розбила доценту два московські полки стрільців, та декілька допоміжних відділів інших родів зброї.

На валах станули у бойсвій сторожі козаки. Інші спочивали, хто у куренях, хто у друзів у місті.

Павло залишився на валах. Здалеку спалахували таборіві московські вогні і над лісом тяглися сиві дими. Сонце заходило червоно і поля вкрила позолоть вечора.

З міста долітали гіркі жіночі ридання, вривався крик-вавий плач і зойк. Хоронили погіблх воїнів і міщан.

**
*

У конотопській церкві, серед чаду мерехтливих свічок, народ складав подяку Богородиці за перемогу. Духовники прохали Всевишнього помилувати люд безвинний, замкнений ворогом у місті.

Павло зійшов з валів. При стрічній криниці змочив спечені гарячкою уста. Йдучи далі, підняв з землі загублений шолом. У переулках бачив міщан, які заклопотано і зосереджено громадили останки домашньої обстановки з розбитих хат.

Ще лунали поодинокі постріли, далекі і близькі, але на валах чатувала уже козацька сторожа, як щоденно, як щоночі.

Максименко, у короткому, для вигод, контушку затримав рукою Павла.

— Навинувся ти мені у саму пору. Маєш багато роботи у пана Борсука?

— Ніякої. Куди тепер до книг.

— Маю для тебе працю. Сьогодні вбили у замку міського писаря. Можеш провадити канцелярію.

Павло відмовив.

— Я рішив вписатися до війська. Саме йду до сотні.

— Жалко — стурбовано промовив Максименко і розвів руками. — Що ж нам тепер робити? Не маємо нікого до писарського діла.

Сотника стрінув Павло на вулиці. Коли сказав йому своє бажання, сотник пильно глянув йому ввічі. Знав його уже з боїв і з робіт, які Павло пильно виконував для сотні.

— Хочеш до нас пристати? Побачимо.

Йому підвели коня і він стрибнув у сідло.

— Маю більше таких як ти. Знай одне, козаки тверді люди. Богові душа, вітчизні тіло, кажемо і так живемо. Зможеш вдержатися серед нас?

Павло притакнув і розповів, що воював нині від ранку.

Йду саме до замку — мовив сотник на від'їзному — кажеш ти воював нині? Це тільки один невеличкий бій, не вартий згадки. І пам'ятай, козак смерти не боїться. Вмрти за вітчизну — це тільки обов'язок козака.

Вечором Павла покликали до сотні і видали рушницю і торбину на кулі. Пістолі, кобури, залізний шолом та інше воєнне знадіб'я Павло здобув у бою, захопивши що міг від москвинів. Цієї ночі всі козаки мали суворе поготівля, ночували в курені і нікому не дозволено виходити на місто.

Ледве стемніло, ледве позасвічували в курені мерехтливі каганці, з'явився сотник.

— Сторожко, хлопці! — заговорив споглядаючи по лицах своїх воїнів — вночі маємо виконати важне діло. Хто з вас недужий? Хто ослаб?

Ніхто не зголосився.

— Вам видадуть більше куль і пороху і будьте готові!

Ніч наклала важку тінь на місто, а вони стояли у шерехах перед куренем і ждали. Павло не міг розпізнати ні дороги ні вулиць. Обвантажений зброєю і бойовими припасами, знав, що про відпочинок після бою нема що й мовити.

Врешті рушили. Тихо і без зайвих слів долучилися до них ще дві сотні. З бічних вуличок доходили скорі кроки, часом чвал коня, а з піль долітали далекі стріли. Мовчазно і сторожко перейшли хвіртку і рушили у ворожу темінь.

IX.

Цієї ночі люди, які мали чуйний сон, зачули відгомін бою. Зривалися з ліжок не розуміючи, що сталося і наслухуючи далекі стріли і крики, поспішно і сполошено одягалися. Під впливом цілоденних боїв були знову готові боронити місто. Вибігали щодуху з хат, але довкола було спокійно. Хтось мовив у темні:

— Козаки чатують на валах. Це десь на полях.

І справді на лугах три сотні козаків наскочили на зморені і здеятовані московські полки. Вскочили зненацька на ворожі окопи, підпалили стирти соломи і порозкидали дрючками горючі віхи. Скоро загорілися шатра і таборні вози. Козаки рубали сокирами у світлі вогнів обложні машини, нищили дерев'яні споруди, рубали дощані щити і підпалювали усе горючою смолою. Серед крику громлених москвинів, ринули мушкетні кулі на юрби сполошених вояків; у переляку і суматосі втікало вороже військо з освітленого пожарами поля. А під містом козаки засипували ворожі підкопи, нищили побудовані штурмові охорони.

Верталися з удачного випадку обвантажені здобутою вогнепальною зброєю, яку цілими оберемками несли на плечах, увійшли до міста над світанком, з краплями поту на чолах, але з гордим і ясним почуттям перемоги.

— Чорт з ними, тікали як заяці — розповідали тим, що залишилися у куренях. Зараз почали розглядати і вибирати здобуту зброю, насипати порох у мішечки і роги, готувати припаси зброї. Що ж, козак без зброї не козак.

Опісля звалилися до сну. Добра рука товаришів приспособила свіжу соломку і запашне сіно.

— Коли ви це налаждали, вночі при каганцях? — дивувалися.

М'яко було спочивати і вигідно простягнувшись закласти у добродійний сон.

**
*

Два дні пізніше Трубецкой рушив знову до штурму. Загриміли гармати і бомбарди, але ворог не дійшов навіть до валів, завернув під вогнем рушниць і гармат залоги. Від тепер наступи відбувалися без перерви день-у-день, від світанку до вечора. Трубецкой сказився. Бажав відплатити конотопцям за останні поразки. Безконечною чергою штурмів хотів втомити оборонців і таким чином здобути місто без огляду на втрати. Навіть по ночах зривалася густа стрілянина з гармат, кулі засипали місто, розвалювали доми і клуні, вбивали жителів і залогу.

Спочатку ховали поляглих біля церкви, з китайками, відправами і голосінням. Згодом насипали збірні могили на левадах, на площах під деревами у холоді і тіні. Відмовляли зі священником тільки короткі молебні, московські кулі давалися дошкульно взнаки. Часто теж військові трубки грали на сполох і слід було скріпити ряди оборонців, допомагати в доставі зброї, відтягати ранених.

Забулося в тих днях недавнє ще тихе і спокійне життя. В перших днях облоги люди цікавилися ще рухами московських відділів, міркували про наміри Трубецкого і все те записував Павло доволі дрібничково. Але згодом ніхто не звертав уже уваги на такі буденні речі. Жителі міста мріяли про мир і давнє спокійне життя і бувало нераз втрачали снагу до чину, до боротьби. Тільки козаки однаково сторожко чатували на валах і тривожили залогу пострілами і військовими знаками, коли наближалася небезпека.

Коли москалі знову йшли в наступ, міщани бентежилися чимраз більше, хвилювалися і щораз то споглядали на замок, наче б там шукали порятунку. Але замок мовчав у своїх висотах, потужньо сторчав над причаєним містом, що ждало на поміч, на чудо. Журкою хмарилися чола міщан, війська ставало щораз то менше, а допомоги від гетьмана, про яку йшли шепоти, й не було видно.

З цією допомогою було так, що хоч ні регіментар Гуляницький, ні старшини й ніколи не згадували про неї, люди вірили, що нині-завтра прийде гетьман Виговський з ко-

зацьким військом і звільнить місто з облоги. Тепер ця надія маліла й упала з дня на день. Ходили чутки, що до міста продирались крізь московські застави якісь таємничі післанці і вони нібито теж відходили одинцем поночах, але правди ніхто не знав.

Замок пощерблений і полатаний мовчав. А все ж коли глядіти було у гору, на козацький гетьманський прапор, що маяв не верху день і ніч. здавалося, що від нього спливає таємна сила і впевненість, яка дає людям довір'я і витривалість, і впоює незламну віру в перемогу.

Павло подався і схуд. Оця вічна сторожкість, бентежливий сон і бойовий труд, томили його більше, як звичних і досвідчених у боях козаків.

У вільних від військових зайнять годинах, Павло відвідував Борсуків та інших знайомих міщан. Колись цікавили їх усякі подробиці будня і в них вкладали вони усе своє життя. Пан Борсук, приміром, ніяк не міг стерпіти діравих міхів. Пані Олена знову з гордістю доглядала городець перед домом. Тепер пан Борсук пустив у непам'ять усі торговельні справи, а город опустів і заріс бур'яном. Ніхто не полов грядок, ніхто не підтинав квіток пов'ялих і всохлих.

Тільки зрідка, вряди-годи, наче б нагадавши собі давнє життя — поверталися до нього. Тоді пан Матвій сходив у підвали і торкав руками порожні, але в порядку зложені міхи, а пані Олена бувало виходила у город і обломлювала перецьвілі листочки. Павло приглядався і спостерігав, що робила це якомось бездумно і без уваги на свої рухи.

— Трохи у город вийшли, паніматко?

— Ах чи я знаю, — відповідала пані Олена, — малі це і неважні справи витрачати час у городі, а все ж життя складається із таких саме дрібниць і звичок. Нині вони всі якісь зайві і такі далекі. Аж дивно, як я ще недавно прикладала таку вагу до цього.

— Так воно є — мовив Павло — у великих часах минуле стає наче сном недійсним, а все ж думками линемо до нього і мріємо, щоб вернулись ці минулі часи такими, як вони були.

— Щасливі часи. Клопоталися ми справами дрібними, замість щоб жити в спокою і благах.

Пані Олена зідхнула і звела розмову на Маринку. Так звичайно й закінчувалися їхні стрічі; Павло замовк, не звертав уваги на слова господарів, розмовляючи в уяві з укоханою дівчиною. Вона ввижалася йому ясною неземською постаттю чарівної краси, бачив її грайливий усміх і чубок волосся над чолом, чув її сміх, такий інший від сміху інших дівчат. Нагадував собі її слова і погляд очей і все те аж дивно, як сильно закарбувалося в його пам'яті. Знову пригадав собі, що завжди засинає з думками про Маринку.

**

*

Конотопці переживали ті самі настрої, що Борсуки. Хотіли повернути до своїх звичок і щоденних дрібниць і не знаходили до них шляху. Просто ці буденні, здавалося давні справи втратили для них усяку доцільність. Передчували, що після війни, коли знову настануть спокійні дні, вони не знайдуть у них цього, що безповоротно минулося. І це неокреслене втрачене настроювало їх сумно і невтішно.

— Не вернеться! — говорили люди бувалі, які не одне пережили за гетьмана Богдана. — Прийде мир і спокій, але старі часи не вернуться. Те, що в мирних часах міняється протягом десятків років, в час війни проминає продовж тижнів і місяців.

Такі то смутки і турботи непокоїли їх по ночах і на самоті. Але в гурті гомоніли про різне, спочивали на призьбах, сміялися і раділи, надія брала верх над непевністю і страхом. В такі ночі пані Олена прокидалася бувало з переляку і тихо схлипувала. У сні душив її домовик, та ще дихнув на неї, а кожному відомо, що такі примари віщують певне лихо. Останньо снівся їй гарячий дощ, а це ж нічого іншого, як гіркі сльози. Вона знала тепер, ніщо їх не врятує, і хто знає, яка доля писана Маринці. Була дружиною доброю і не згадувала про свої переживання чоловікові, пощо розсівати зневіру, утруднювати йому і так важке життя.

Як у дзвін вдарили — рознеслася нагло вістка — щось діється за валами. Люди заворушилися і бігли до частоколів. Несподівана суматоха навіть жінок і дітей захопила

і сполошила. Стояли на валах збитою юрбою і мовчазно гляділи на поля.

Довгими рядами відходило московське військо. Одні тягли в сторону Чернігова, інші губилися в чагарниках, що вкривали полтавський шлях.

Стежили за сотнями і полками, що віддалялися від міста, але ніхто не посмів голосно висказати того, як билися в них серця і які надії заволоділи ними. Лякалися висловити свою радість могутнім криком, закам'яніли, щоб не кинутися у взаємні обійми, не попасти в шал необачної втіхи. Москвини відступали від міста.

— Хто знає, що це значить? Якась московська хитрість!

Хтось з гурту не втерпів:

— А може гетьман іде?

І тоді всі звернули свій зір на замок.

Але там, у вікнах не було нікого. Замок мовчав.

Виявилося, що тільки частина військ Трубецького відійшла і попрямувала в Україну. Інші полки залишилися на місці і почали ще завзятіше рити окопи і поглиблювати земляні окопи. І враз гаркнули мушкетним вогнем.

Розвіялися леліяні в серцях надії. Знову прийдуть дні трудів і воєнних турбот, облога триватиме беззмінно далі. А все ж звільнилися душі з непевности: легше знати небезпеку, як її боятися.

**
*

Після кількох тижнів облоги, випадів, штурмів і боїв полковник Гуляницький скликав міських патриціїв, наказав списати харчі, які є в кого, зложити їх у міських магазинах і видавати населенню у щоденних пайках.

— В місті починається голод, — промовив Гуляницький. — Дехто не має що їсти. Харчовий старшина буде вам порадою. Можливо, що краще буде залишити тих, що мають свої припаси на тиждень два, виключаючи їх на той час від загального харчового розподілу. Це залежить від вдачі жителів і від вас. Самі вже розсудіть, панове, що буде доцільніше.

У виміні думок виявилося, що принципали міста устій-

нювали припаси харчів на короткий час. Вже були такі, що очима шукали по землі яких-будь відладків їжі, а й козаки діставали тільки кашу і сухарі. І не диво, бо від початку облоги минуло яких шість тижнів, а випадки за харчами і зброєю не могли виповнити недостач.

Гляділи один на одного і усміхалися похудлими обличчями. Час ішов поволі, і поза відбиванням московських штурмів, нічого не діялося, що могло б змінити їхнє становище. Останніми днями впали дощі, розмили дороги і всюди стояла вода, у якій сумно погойдувалися трави і верболози. Люди вмовляли в себе, що скоро вже прийде поміч, але за мурами міста, серед москвинів не було ніяких позначок для цього, а замок окутувався, як завжди, мовчанкою.

У таких настроях поширилася чутка, що Трубецкой вихваляється:

— Не могу їх зламати облогою і штурмом, так подолаю голодом!

Ці слова не знати яким вітром завіяні до міста, насторожили жителів. Радні і цехмістри радили і рахували, і останньо ще більше скупили з приділами. Але над кожним висіло питання: І що далі?

Вночі Павло сидів у малому курені біля київської брами, мав службу начальника варті. Саме рушила сторожити північна зміна, коли з'явився замковий старшина і попросив Павла на розмову.

— Вийдемо на вигін — сказав — маю для вас наказ від полковника.

Вийшли з куреня. Царила ніч, тільки здалеку видніли вогні московських військ. Сотник промовив:

— Наслухуйте добре по півночі. З-зовні прийде чоловік, постукає три рази у браму. Впустіть його особисто, нічого не питайте і приведіть його до замку. Козаки при брамі, хай мовчать, як закляті.

Павло не вертався вже до куреня. Вдивлявся у темну ніч, аж привиди почали ввижатися йому в очах. Врешті почув тихий стукіт у браму. Лихий на себе, що таки не завважив, як чужа людина підкрадалася під вали, наказав відхилити щілину. Сам обернув ключем у тугому замку, два

козаки напружено рушили брамою. Крізь щілину втиснулася негайно, наче б давно прилипла до дубових брусів, таємнича темна постать.

— Здорові були, козаки! — промовила тихим голосом.
— Сторожать же вас, ледве пробрався під браму.

Постать не розпитувала нічого і зразу рушила в сторону замку. Відомі їй були мабуть добре усі стежки і переулки, коли так певно ступала у темній ночі.

— Маю провести вас до замку — сказав Павло.

— Сам потраплю! Але коли маєш такий наказ, підемо разом.

Розмова відбувалася шепотом, все таки голос чужої людини був для Павла знайомим. Але заки він роздумав, кого він йому нагадує, вони дійшли до замку.

У світлі слабого каганця Павло побачив, що людина нахилилася до службового старшини і прошепотіла йому чи не умовлене гасло. Лице і ціла постать була завинена у чорний плащ, мокрий і забруджений свіжою землею. Сотник махнув рукою до Павла, мовляв, можеш вертатися до служби.

Другого дня Павла покликали до замку. Той сам старшина сидів за столом, а коли Павло зголосив свій прихід, він устав і постукав у двері.

Тоді відхилилася завіса і в кімнату увійшов московський стрілець.

— Тарасе!

— Павле!

Кинулися собі в обійми, а сотник відозвався:

— Ось цього чоловіка ви впустили вночі до міста.

— Чого ж ти, Тарасе, прийшов сюди, та ще в московському одінню?

— Мав військовоє завдання і вже нераз бував я у місті.

— Чому ж ти не розпитав за мною?

— Моя місія була така, що не міг показуватися на очі друзям.

— А сьогодні?

— Сьогодні діло не те. Когось треба було втаємничити і я вибрав тебе. Звісно, розпитали тоді у сотні, хто ти такий, який з тебе козак, та які твої діла. І погодилися. Ти покищо

мовчи. Коли б стрінув мене випадком, ані гляди у мій бік. Ну, бувай, я навідаюся до тебе невдовзі.

Довго не прийшлося Павлові ждати. Його повідомили, що вночі буде випад за харчами на московський табір. Тарас піде разом з військом, за брамою відлучиться. От і все. Тільки Павло накине на нього бурку, щоб козаки не завважили московського одягу.

Стрінулися вночі. Козаки стояли готові біля малої хвіртки і ждали наказу вийти у поле.

— Довго ще? — спитав тихо Павло.

— Що? Тут стояти? — безгомонно прошептав Тарас.

— Та ні! Чи довго будемо ще обложені?

— Ви тримайтеся доки зможете, до кінця. А все інше — не ваша справа. Знають ті, яким треба знати, а їх небагато. Пам'ятай, чим більше людей знає тайну, тим трудніше її вдержати, тим скоріше довідається про неї ворог.

— А хто з нас скаже!

— Невідомо. Зловлять, посадять на паль, припикатимуть і на муках усе виспіває. Хто може ручити за себе, коли смажать його на вогні. А втім і в місті москвини мають своїх шпигунів. Вони теж вміють розвідувати, може й краще як ми.

— Шпигуни в місті? — мало не скрикнув Павло.

— Ото ж то. Чимало є таких, що йдуть з кацапами проти гетьмана.

Мовчали. Павло не міг освоїтися з думкою, що між оборонцями Конотопу можуть бути зрадники. Хотів спитати Тараса, чи знає він, хто зраджує своїх, але подумав, що він і так нічого не скаже, а може й сам не знає.

— А де твій Антошко?

— У Києві — відповів Тарас.

Київ! — майнула Павлові думка. Це місто він зв'язував тепер не з академією, а з Маринкою, вимріяною своєю дівчиною. Вже не думав ні про бій, ні про труди життя в обложеному місті, він бачив тепер тільки свою мрію, виплекану уявою і тугою.

— Ну, чого посоловів — тихо засміявся Тарас. — Маринка нагадалася? Гарна дівчина, вона і в Києві краса!

Павло промовчав. Зорі розкрили свої довгі вії і на землі забовваніли зариси дерев і будинків, які здавалися вдвоє більшими і могутнішими, як у день.

Врешті прийшов наказ і відділи вийшли за браму. Павло стиснув руку Тараса і цей шмигнув з козаками за хвіртку. Павло повернувся до сторожевого куреня, провів опісля вартових і вийшов на вали. Підслухував.

Було тихо. Ледь-ледь доходив до нього гомін кроків сотні, а може тільки так йому здавалося, а поза тим панувала тиша і спокій.

Враз понеслися з поля стріли і крики, блиснули вогні, почало горіти московське майно. Стрілянина не вщухала.

— Іржать коні — промовив до Павла сторожевий козак.

— Еге ж, наші вже в таборі.

Підслухували.

— Москвини бороняться. Мабуть наші не легке діло мають.

— А все ж таки заскочили. Слухай.

Йшов табун коней.

— Московська кіннота.

— Не думаю. Мабуть наші захопили коні і ведуть табун до міста.

Стріли рідшали, червоні відблиски мушкетних випалів наближались, почувися голоси розмов і вигуки. Павло збіг з валу.

— Відчиняйте хвіртку.

До середини почали напливати козаки обвантажені міхами харчів і сушеним м'ясом, а далі вбігли коні. Останні козаки відстрілювалися з-під самих воріт від московських сотень, але тут ринув вогонь з валів. Москалі відступили.

Ранком рушив до наступу Трубецкой. Штурм був завзятий, але оборона була сильніша. Не допомогло їй те, що московські генерали особисто вели військо до наступу. Врешті, коли Гуляницький зосередив на ворога картеч просто з валів, московські сотні відступили. Тоді на них вдарили козаки, з міста вискочила кіннота, посікла останні відділи і взяла в полон язика. Половлені солдати зізнали, що частина царських військ під командою Ромодановського

і Скуратова рушила під Борзну проти полковника Золотаренка. Довідалися теж, що недавно московська кіннота напала на Ніжин, але міщани відбили наступ і москвини відійшли з великими втратами. У відплату вони палили дооколичні села і багато людей погнали в неволю.

Кілька днів після цих подій панував спокій. Здавалося, що ворог цілком перестав цікавитися містом, московські відділи стояли серед далеких чагарників і не підходили на відкриті передміські поля. Цей дивний спокій бентежив і хвилював жителів міста.

— Певне готують новий наскок — мовили і пильно наслухували та заглядали на передпілля.

Аж одного ранку затрубили військові сурми на сполох, а здалеку донісся плач і скигління. З валів було видно велику юрбу, яка посувалася звільна в сторону міста. Скоро оборонці розпізнали, що москвини ведуть зловлених у неволю людей. Шляхом на Путивль ішли з плачем і голосінням жінки і діти, а московські вершники підганяли їх нагаями.

— І ні одного чоловіка! — завважив хтось з валів.

— Чоловіків повбивали. А цих нещасних ведуть у московщину.

— Рятуймо нещасних ради Бога — ляментував хтось і голосило жіноцтво. Козаки стискали мушкети і понуро споглядали на страшний похід. Але ніхто не стріляв і ні один голос не вирвався з їхніх грудей. А все ж між полоненими могли бути їхні матері і сестри. Вони знали від старшин: не нароком ведуть невірників попід місто. Царські війська стоять у поготівлі і ждуть тільки, щоб козаки відкрили брами і кинулися рятувати народ. Ворожі полки готові до штурму і не слід зловитися на московську хитрість.

Місто мовчало навіть тоді, як москвини на очах усіх почали затягати насильно жінок у передміські хати. Здригалися люди від страшного крику, стискали п'ястуки на дулах рушниць. Мовчали. За ними, за кожним їх порухом зріли пильно московські сотні вкопані у підхідні рови.

Коли врешті похід нещасних зник серед лісів, москалі почали нове видовище. На площі передмістя зігнали кількадесят козаків зловлених під Ніжином і влаштували справ-

жню торговицю. Військо оточило густими лавами вигін, навіть їхні ватажки стояли у перших рядах. Міщани побачили тоді перший раз зблизька московських бояр у дорожніх строях і полковників та начальників військових з золотом на грудях і з цінними каменями. Козаків продавали за хліб і сіль, за коні і гроші, хто давав більше. Виводили їх півнагих з перев'язаними головами і грудьми, а були й такі, що мали відкриті тяті рани. Стояли мовчки зв'язані мотуззям і споглядали на Конотоп, на людей, що густою лавою обсадили вали.

І враз залунав з гурту полонених високий потужний голос:

— Не здавайся, Конотопе! В тобі воля України!

Москвини не дали очунятися. До козака, що кинув заклик у Конотоп, кинулися бояри і один з них випалив йому у вічі малою картеччу.

Могутній крик понісся над містом. Здавалося, що народ розкине частоколи і потужньою хвилею кинеться на ворога. Вибух людської пристрасти був небезпечний, але козаки успокоїли народ.

Цього дня москалі спалили передмістя. Згоріли дотла хати і пасіки, з плеканих садків залишилися тільки обгорілі стовбури. Дими огорнули місто, а воно шуміло, люте і подражене подіями цього пам'ятного дня.

Під вечір полковник Гуляницький наказав відбити від москалів ясир. Зголосилися самі добровольці, між ними і Павло. Зложено бойову сотню, узброєну пістолями і ножами, бо завдання було не легке. Москвини пильно наслухували, що діється в місті.

Цим разом вийшли малою невживаною хвірткою, що вела у багна і верболози. Сотня вийшла обережно за місто і рушила чагарниками, що тяглися в напрямі Путивля. Посувалися далеко від шляху, болотами і нетрями, а на шлях вийшли вже далеко по півночі. Тепер посувалися поспішно, обережно розглядаючи околицю. Начолі походу йшли розвідчики, між якими був Павло. Над ранком були вже поза кордонами України. Пішли далі манівцями, і ще заки зійшло сонце, засіли біля Путивля. Зайшли у хащі, що по-

росли поля по обох боках шляху і ждали. Не сумнівалися, що похід полонених залишився поза ними. Москвинам не було потреби спішитися, і сторожа вночі спочивала, не побоюючися ніякого ворога в цих околицях. І справді скоро появилися перші відділи. Йшли свobodно і впевнено, підганяли полонених нагаями і батогами, не так для поспіху, як з наруги і реготалися, коли діти і жінки кричали з болем і плакали. Самої охорони було небагато. Це ж уже Московщина і ніякої небезпеки не могло бути.

Врешті похід наблизився до місця засідки. Павло бачив виразно, що жінки мали руки скручені до заду мотузкам, і тільки малі діти йшли вільно побіч своїх матерей. Обшарпані і простоволосі, воліклися великим гуртом, понуривши додолу очі. На цей вид Павло стискав у руках шаблю, вижидуючи умовленого знаку.

Різно заскреготів „сверщ” і враз козаки вискочили з хащів, та кинулися на заскочену сторожу. Москалі не мали ні часу ні можливості оборонитися. Ніхто з них не врятувався. Павло кинувся розтинати в’язання на руках невільників.

— Тихо, дівчата, не галасуйте — мовили козаки, коли почули ридання ущасливлених жінок — а то насторожите який там московський відділ і все пропало.

Жінки негайно замовкли, а Павло докинув:

Скоро у чагарники, подалі від шляху!

Козаки миттю кинулися очищати місце випадку. Визволені відтягнули убик, вбитих москалів поскидали у хащі і за хвилину не було ні сліду. Порожний шлях, що майорів вибоїнами і слідами крові та ранньою росою, мирно простягся серед безмежної рівнини.

Скорим походом відійшли на малу милю від шляху і спочили на невеличкій галявині. Козаки розпитували про московський розбій, а звільнені говорили у безладді і безтями про лихо, яке їх навістило, про повбиваних чоловіків і синів і залишалось тільки порадити, щоб жіноцтво оминало московські застави, розміщені довкола Конотопу і простувало обережно домів.

Козаки провели їх нетрями аж до кордону і тут пояснили дорогу. Слід йти берегом ліса аж до річки, перейти її

вбрід — вона не широка — а далі посуватися вздовж піщаної коси аж до села, що розклалося над ставком. Небагато людей залишилося в селі, але вони поселенці з козаків, а там уже і поміч буде і шлях далі на Ніжин покажуть.

Під вечір попрощали жінок, побажавши їм щасливої путі, а самі повернулися під Конотоп.

— На глум видають народ ці зухвали зграї московські — лютував Павло, інші теж фольгували собі у словах як могли. По дорозі прийшло Павлові на думку, чи не засісти б при шляху, та ще раз заскочити кого з москалів. Козаки бучні і горді з вдалої виправи з охотою погодилися, тим більше, що під Конотоп не могли підійти швидше, як уночі.

Довго лежали безчинно у корчах, з нудьги покурювали люльки, аж враз козак-дозорець дав знати, що наближається ворог. Павло виглянув обережно ген на зелені гони і побачив карету запряжену чвіркою, яка посувалася в супроводі кінної охорони. Пождали слухного часу і сипнули з пістолів. Павло кинувся до карети. На м'якому сидженні повис безсило старший віком достойник, а з його розбитого кулею виска стікала кров. Боярин був уже мертвий і Павло у нутрі карети завважив шкатулу, криту сап'яном, у якій возили звичайно важні папери й документи. Павло взяв її з собою, а за той час козаки затерли сліди, добивши ранених, москалів. Карету і трупів потопили у багні, коні взяли з собою і скорим маршем подалися у ліси.

На відпочинку Павло розкрив шкатулу і переглянув папери. Це були важні звідомлення про стан московських військ та про наміри Трубецкого, а забитий достойник звався Яков Васильович Нарішкін і був думним дяком і послом до царя.

Павло переглядав побіжно папери, не його це було діло їх пильніше пізнавати і вже хотів зложити все в шкатулу, коли враз зацікавило його невеличке письмо.

„Слезное прошеніє” — було написано на початку, а далі слідувало:

„Ми нижайшії раби твої, Великий Государю, жителі Конотопу — міста, просим і мольби дієм, умили від кари нас, нозі твої цілюючих, просящих милосердія твого...”

Що це? Чи не підпис Семигуба? Розглянувши ближче письмо, Павло зрозумів, що це було прохання — супліка якихсь неназваних міщан, в яких імені писав Семигуб. Вони прохали помилувати їх, коли царські війська здобудуть Конотоп, і визнати їхні заслуги для московського царя.

В задумі Павло склав письмо і вложивши все знову на своє місце, закрив уважно шкатулу. Ось як воно, усі підозри про зрадників були правдиві, а докази він привезе до замку.

З боєм прорвалися вночі до міста.

**

— Ви тільки гляньте як позаростали стежки!

— А в городах кропива і бір'яни. Не хочеться подбати. Не знаю, з ослаблення таке лінивство, чи може тому, що не варто.

— З кропиви можна зварити юшку — докинув хтось з боку.

Павло слухав цих розмов і не брав у них участі. Останні дні були знову спокійні, а дрібні перестрілки не робили уже ніякого враження. Люди отупіли, не хвилювалися, бо врешті не було чим, цілий світ став байдужим і мізерним. Одинокі гомоніли ще хлопці з дівчатами, але і в них не було розмаху і буйности. Здавалося, що одинокою справою, яка ще цікавила жителів Конотопу було — їсти. Останньо управа міста ще значно зменшила приділи харчів, а припаси залишені декому вже теж вичерпалися. Павло завважив, що і на вали люди виходили не так часто, як у минулих тижнях. Зате вистоювали коло своїх хат, або сиділи на призьбах ні то дрімаючи, ні то спочиваючи і так могли просидіти годинами. Але найбільше знемагали, коли випаді за харчами не мали успіху.

Тоді дехто натякав, чи не краще було б піддатися москвинам. Згодом і не крилися з такими розмовами. Павло, коли навіть і прислухувався до таких розмов, не забирав слова. Пам'ятав, що сказали йому в замку. Не вмішуватися у розмови упавших духом, мовчати про лист Семигуба.

Йому було відомо теж, що бувало прилучувався дехто з міщан до нічних виправ на ворога, але до міста більше

не вертався. А з тим пішли вістки, що люди Безпалого тільки нудьгують позаду московського табору, їдять і п'ють, пишні і ситі, що Виговський ні в думці не має прийти на поміч, бо війська в нього немає, та що усьому винен впертий Гуляницький. І люди вовком гляділи на замок, а жінки затискали уста, коли стрічали старшин полковника. Жура огорнула незламних. Вони бачили, як слабне відпорна сила і прохали Гуляницького щоб протидівав підшептап і пліткам.

Регіментар споглядав пильно на лица післанців і в задумі гладив вуса.

— Слава не з тими, що плачуть на руїнах — відповів — а плітки буває часом приносять користь. Прийде час — вкорочу їх. Покищо вони дають мені спроможність провирити, звідки вони приходять і якими шляхами котяться. Бачите, є підшепти невинні, від невинчих слабих людей, але є небезпечні, які продістаються до міста ззовні. від москалів. Це вже наша справа. А покищо панове, не балачка важна, а діло, не ляменти а твердість.

І так вийшли від полковника, дехто без розради, якої сподівався, а дехто скріплений і підсилений .

Вечорами сходилися в сісідів і щоб не думати про порожній шлунок, гомоніли про минуле.

— Коли я з Бородаєм мандрував чумаком — мовив дід — ось було життя! В ночі вогонь розпалили, в казані кашу зварили, м'ясо спекли і попоїли добре і люльки закурили...

Вмовк.

— Гей, мої воли половії! — заговорив знову — йдеш біля воза, а здалека вже видніють у степу журавлі криничні, село буде, або хутір. До балки веде місток вербовий, а ось і хати околотами криті, а часи не абиякі, буремні були, хоч правда не такі, як тепер. У полі і згинути легше.

Замкнені у місті мріяли про світ далекий. Кожний rado говорив про минуле.

Павло роздумував над тим, що похорони в Конотопі стали дуже звичайною справою. Не знати чому насила на нього ця думка і він згадував, що ще три тижні тому плач і туга неслися над забитим козаком. А нині хай і свояк

чийсь там впаде, тільки пару крапель сліз і тихий бездонний погляд та більш нічого.

— А тобі, Павле, не цікаво, що не слухаєш?

Усміхнувся і глянув на них. Говорили тепер про ярмарки з багатством їжі і пиття, про вироби усякі і які вони тривалі і тугі були.

Максименко згадав про церкву, яку прийдеться відновити, і згадав що священник на проповіді дивні слова глаголав:

— Велика ласка сплила на місто. Облога — тяжка проба на жителів від Предвічного. Хто ви люди і яка у вас душа? Зумієте боронити шляхетних скарбів людини, чи живете тільки для шлунка свого?

Відвідував людей погорілих і знищених, але з священним вогнем в очах. Розкладав руки і мовив:

— Глянь, людино, нічого не маєш, — і маєш усе!

І вони сприймали його, здавалося, неясні слова. Задивлені в образ вітчизни, терпіли недостатки, тратили майно, і стояли вперто на валах з мушкетами готовими до стрілу, а хто б глядів на них збоку, сказав би, якась нескінчено потужна сила поселилася в цих людях, сильніша за гармати і бомби, за всі полчища московські, за труди нелюдські і голод.

Жінки, що втратили своїх, випросили в монастирі ранених для себе і піклувалися ними по своїх домах, годували останніми скоринками хліба і приділеним куском кінського м'яса. Тому монастирський шпиталь мав тільки кількох важко ранених, яких годі було залишити без опіки фельдшерів, старого запорожця і вчених у лікарському ділі монахів.

В четвер уночі було це — записав у хроніці Павло — коли сотня вийшла за харчами, здобуто з боєм борошно і м'ясо. Коли ці припаси склали перед замком, і розійшлися по куреннях, голодна юрба напала на їстівне добро і вмить розтягнула його по своїх сховках. Дехто утікаючи вже шарпав зубами кусні м'яса, а хто захопив щонебудь, утівав щосили поміж сади і переулки.

Павло стояв недалеко і з люті затиснув п'ястуки. Козак, з яким в той час розважався розмовою, націлився

з мушкету, але на замок рушниці лягла важка рука полковника Гуляницького.

— Не стріляй! Вони голодні!

Вони обидва не сподівалися, що полковник з'явиться тут між ними. Козак послухав і спустив мушкет додолу. Прибігли старшини, але площа уже спорожніла.

Гуляницький звернувся до старшин:

— Проголосити в полудне сурмачами: ми довідалися, що дехто з жителів міста пограбив здобуті харчі. Винуватих не будемо цим разом шукати, але коли грабіж повториться, злочинців повісимо.

Про цей випадок довго гомоніли у гуртах. Подія була страшна, пограблено харчі, які мали розділити поміж усіх. Хай потрохи але кожному.

— Злодюги! Треба було їх покарати на місці.

Козаки виконували свою воєнну службу як щоденно, від тижнів і місяців. У вільний час заходили до хат міщан, з якими заприятелювали, але відмовлялися прийняти щонебудь їсти. Такий наказ видав регіментар. Козацтво голодувало і похудло, але завжди залишилося бачним і боєздатним. Будь-який порух серед ворога -- негайно звивалися, хапали мушкети, сокири, шаблі. І коли б москвини зважилися на штурм, стрінули б ще більш завзятих, ще більш лютих оборонців. А покищо вони радо гралися з дітьми, розповідали їм чарівні казки і свої веселі пригоди. Павло слухав цих пустунів, за якими так пропадала дівора і сам веселився їхніми витівками і помислами. Одного разу ідучи з монахом, пристанув біля гурта дівори. Гамір і регіт дітей здалеку звернув уже їхню увагу. Козак сидів на землі, а дівора торгала його за довжелезні вуса, влазила йому на потужні рамена, а він стясав їх, гудів ведмедем, гойдав їх на чоботі і потрясав чубом. Радість дівори розвеселила Павла, а монах усміхнувся:

— В нагороду за труди і журу, обдарував Всевишній істоти людські усміхом і радістю.

При боці монаха звисав ріг на рушничний порох і Павло дружньо поклав руку на його плече.

Рознеслася вістка, що двоє літніх людей вчора померли з голоду. Таке сказав фельдшер.

Х.

Знав Павло немало дівчат, але вони зникли і загубилися з його пам'яті. Одинокую Маринку бачив очима душі, але коли б мав її описати, натрапив би на непоборні труднощі. Пригадував собі подробиці її постаті, один невеликий рух, її тендітні пальчики, очі й повні личка, але такої, якою вона була в цілому, не вмів схопити думками.

— У мене майже як у Данте — думав перекладаючи його сонет:

І знаєш, це справді співає
Любов у лицарській душі
До дівчини, якої не знає;
Чував тільки про неї пісні чужі.

В Конотопі з'явився знову Тарас і саме застав його за книгою.

— Читаєш?

Привіталися дружньо і Павло відповів:

— Читаю потрохи.

— Пощо? — зробив здивований вираз лица Тарас — ніякої користі з того мати не будеш. Навіть у Біблії написано таке: „У кого більше мудрости, у того більше смутку. І хто прибільшує знання, той прибільшує турботи”. Багато можна сказати про це, але не маємо часу. Ходи зі мною.

Куди?

— Побачиш.

Йшли в сторону замку. Тарас всунув руки у кишені шараварів, глянув здавалося призириливо на Павла і заговорив:

— Любов — скучна справа. Досить послухати, як усі пари на світі від віків говорять те саме: любиш мене?

Люблю. Дуже? Дуже люблю. Як? Так. І без кінця те саме. Мабуть знаходять свою втіху у цих кількох словах.

— Куди ж ми йдемо?

— А ще менш цікаво й нудьгувато, а то й важко такому, хто не любить, а його люблять. Страшне!

— Чого ж ти причепився з тією любов'ю? — трохи злісно обізвався Павло — витягнув мене з хати, і досі не знаю куди йдемо, а ти замість говорити про важніші справи, плетеш якісь теревені.

— Ніякі це теревені, а справи вельми важні. Жінка, Павле, має над нами величезну силу, якій ми хоч-не-хоч піддаємося. Я це все передумав і дійшов до такого висновку. Ми чоловіки можемо чинити речі надзвичайні. І власне я вирішив таке вчинити. Отже знай, дуже мені сподобалася твоя Маринка. А проте я відрікаюся її, і це є саме моє велике діло.

— Дурниці говориш! — ніяково заговорив Павло.

— Не переривай, а відрікаюся тому, що вона любить не мене, а тебе. Кажі тепер, не надзвичайний я?

— Ах, залиши це.

— Чому? Слухай далі. Націю, а зосібна нашу козацько-українську, робить великою кожний, отже людина пересічна. Чим вища ця пересіч, тим вища нація.

— Це правда — завважив Павло.

— А скажи, хто творить цю пересіч? Ти, я? Ніколи! Регіментар, чи може пан Борсук? Теж ні! Надаються до цього тільки наші жінки. Тільки вони. Працюють постійно день-у-день, роками, віками. Розумієш? Це фундамент. Чим він тугіший, тим будова кращою і сильнішою є. Чим гірший — тим нікчемнішою. Таке, бачиш, я собі придумав. А ти чого посоловів?

— Та нічого. Теж собі думаю своє.

— А що таке, їсти хочеш?

— Ні. Про це думають інші.

— Знаю. А ще дехто невдоволений. Але це не шкодить. Краще бути невдоволеною людиною, як вдоволеною поганню.

Йшли попри соняшники, що доспівали і перехилили голови через тини на дорогу. Павло завважив дрібні незабудьки, що ще цвіли по вохких ровах. Там не виходили на поля косарі косити траву, не дзвеніла пісня і не дзенькотіли гострені об клепала, лискучі коси. Тарас був у говірливому настрої і не переставав торочити.

— Пам'ятаєш, як ми в академії переписували ректорові Інокентію його синопсис? А то усміявся би, як би нас тепер побачив. У Києві відвідаємо його, — додав.

— У Києві? — здивувався Павло — ми покищо в обложеному Конотопі.

— Але підемо у Київ. Завтра.

Павло аж пристанув із здивування.

— Як це?

— Підеш зо мною. Таємні доручення. Тому ідемо на замок, пан регіментар хоче тебе бачити.

— У Київ? З обложеного міста?

— Звичайно з обложеного міста, коли ми в ньому живемо. Забув логіку з академії? Коли ми сьогодні тут, можемо вийти тільки звідсілля. Все інше невдовзі довідаєшся.

Він пристанув, підперся руками в пояс.

— Га, га, відвідаємо нашу альма-матер. Пам'ятаєш, як про нас, учнів академії, говорили київляни? Понадували губи і казали: ці ученики латинських байок, цілком не хочуть трудитися. Тільки комедії строять і забавні ігрища та машкарні набоженства грають.

Павло засміявся на цей милий слогад, але завважив, що стоїть під замком, спитав:

— Так щож, увійдемо.

Він був збентежений не так тим, що невдовзі стоятиме перед самим полковником, а тому, що так несподівано має змогу бути у Києві. Його першою думкою було не таємне завдання, а Маринка. Не міг повірити, що це все правда, що він зможе її бачити. Підзорливо глянув на Тараса. Жартун, це певне нова його витівка. Спудейський дотеп.

Стояли в замковій світлиці. Службовий сотник поглянув на них, не спитав нічого і вийшов.

Павло ждав нетерпеливо появи регіментаря. Мало хто з міщан бачив досі полковника Григора Гуляницького, ніхто не знав, як він жив і що робив. Але усі ставилися до полковника з надзвичайною пошаною. Це ж бо славний рід козацький — Гуляницькі на Гулянках, волинські бойові шляхтичі, що знали обстояти справу нації української. Колись славою загомоніло ім'я Томаша, рідного брата Григора, що був писарем і бургграфом луцьким, або Олексі братчика луцького. Усі вони, двадцятьдвох Гуляницьких кинули свої добра, і вигоди, знехтували ласкою короля і потужними протекціями і привілеями та осідлавши коні, рушили до Хмеля на повстання. Людина стає вартісною, коли рішається на добре діло, коли dokonує вибору. Гуляницькі рішили з'єднатися з нацією своєю і станули пліч-об-пліч, готові віддати за неї життя. Ця стара гербова шляхта зрозуміла, що не слід тепер боронити тільки свого шляхецького стану, рушила з гетьманом Богданом не за свої станові привілеї, не за інтереси частини, а за права і вольности цілої української нації. Тільки цілість важить у глибині віків, тільки нація стоїть понад усіма земськими справами!

Так міркував Павло і прийшло йому на думку питання, чи згадає хто по віках двадцятьох братів, коли вже нині, серед справ дрібних і буденних, серед жури і радости, загубилася пам'ять, хто із славетних братів живе, а хто віддав життя за націю.

Полковник Гуляницький привітався з ними і пильно глянув на Павла.

— Це ви? Добре! Вірю що справитеся з ділом. Усе, що потрібно скаже Тарас.

Він розпитав Павла про його життя, цікавився навіть малими подробицями і пращаючися стиснув руку Павлові:

Пам'ятайте, що муки існують не на те, щоб розв'язати язика. Не спускайте з думки обов'язків своїх, які берете на себе в обороні вітчизни і вольности. Будьте ревні до України.

Гуляницький вийшов. Здався Павлові високим, з гус-

тими бровами і високим чолом. Стояли самі, але ще й досі привиджалися Павлові його пильні, живі очі; чув його голос — вірю, що справитеся з ділом — і серце його забило гордістю.

Службовий сотник підморгнув до них і відпровадив до дверей.

— Бажаю вам легкого і щасливого переходу до неба! — попрощав їх козацьким звичаєм.

Увечорі сиділи разом. Тарас мовив:

— Йдемо обидва, бо виправа великої ваги. Позатим Трубецкой обсадив усі проходи, що й миш не проховзняться. Досі ходив я сам, часом з Антошком, хлопчина тепер у Києві. Коли б хто з нас згинув, або попав у московські руки, можливо врятується другий. В Києві, як знаєш, московська залога, отже і там обережність не завадить. Діяти слід обережно. А справа проста. Регіментар хоче, щоб його повідомили раніш, як прийдуть гетьманські війська. Ось і все.

— Ще одне — додав по хвилі — пан Борсук втаємничений, він знає, що ти йдеш зі мною.

Павло мовчав, йому не сходило з думки, що в Києві він побачить Маринку.

Коли Тарас пішов, Павло ще довго сидів з паном Борсуком. Опісля приліг до подушки, але не міг заснути. Знову бачив полковника Гуляницького і журливі очі Маринки, то ввижались йому усі можливі небезпеки виправи і золотoverхий Київ з його академією. Подразнена уява почала малювати страхітливі пригоди, а відомо, що саме побуджена уява є початком страху. Злітали думки, що буде, як буде і він згадав жорстокі вчинки москалів та зловний сміх Трубецкого:

— Ми йдемо вперед, в Україну. За нами не лишимо нічого — ні курки, ні свині, ні хати, ні дівчини!

Павло одягнувся і почав готувитися до дороги. Згодом вийшов на стрічу з Тарасом.

— Ех, як добре спалося — промовив Тарас — ледве на час прокинувся.

Сиділи в тіні частоколу по той бік валу і ждали поки місяць не потоне за обрієм. Царила тиша підступної облоги, на полях чатували стрілецькі полки, а їхні застави густо розставлені довкола міста, вслухувалися у кожний підозрілий пошум, сторожко зорили кожний порух.

Тарас і Павло були одягнені у короткі жупанки, яких уживали багатші юнаки в цій околиці, коли йшли на полювання, або подавалися у подорож. Зброї з собою не мали, тільки за халявами чобіт заховали короткі ножі.

З міста вийшли хвірткою біля київської брами, але з обережності обійшли попід палісади пів міста, щоб дістатися на північну сторону, де розлягалися непрохідні болота. Посувалися, повзши по землі, спочивали без слова, а коли добрали на запляноване місце, з дива не могли вийти, що московські сторожі не завважили ні не чули їхньої виправи. Тепер перед ними розлягалися багна і тут москвини не могли розставити так густо своїх застав, як із сторони піль. Тарас знав добре вузькі і невидні проходи, могли отже увійти неспостережено в болота і пройти їх незамітними стежками, прострибуючи з однієї купини трав на інші та перебратися поза перстень московської облоги.

Ніч була літня, тиха і лагідна, хоч Павло відчував її тривожно, хвилюючися невідомим майбутнім їхньої виправи. Обидва козаки були вповні схожі на мирних і непоказних жителів якогонебудь міста чи села Чернігівщини. Павло, ще недавно заклопотаний готуванням до дороги, тепер мав пів ночі часу до роздумувань. А проте думки в нього не складалися, одне тільки сприймав цілком ясно, що такого завдання не подолає будьяка маловажна особа, а тільки козак, готовий на муки і на смерть, рішений на все, щоб тільки виконати доручення, якого вислід рішатиме про долю і недолу цілого міста.

Врешті рушили у темну безвість. Ішли сторожко як рисі, пристанули на мент, коли почули як з-ліва чалапали болотом московські драгуни. Це кінний загін перевірював чати і околицю.

— Бігом! — зашепотів Тарас і вони кинулися в боло-

та. Йшло про те, щоб використати відголос кінських копит і пробігти якнайдалі від міста.

Павло біг за Тарасом. Сховзувалися у болота, що розляглися по боках стежки, перестрибали багняні вікна, ножі тримали цупко у затиснених долонях, бо мали на тямці, що кожної хвилини прийдеться торувати собі дорогу ударом холодного оружжя.

Підбігали, то знову посувалися ледве помітно вперед і Тарас рахував, що доброї пів милі мають за собою. Починало світати.

— Тут десь мусить бути бічна дорога на Чернігів. Коли досягнемо її, головна небезпека поза нами.

Скоро станули над сільською дорогою, перебігли її і скрилися у чагарниках.

— Тепер можемо відпочити! — заговорив Тарас.

Він виймив з кишені сухаря і переломив його надвое.

— Уж і радій. Нема що казати, щастя нам досі сприяло.

Лежали горілиць з закритими очима, спочивали по нічних трудах. Сонце уже високо вийшло над лісами, але в корчах було вохко і холодно.

Нагло Тарас піднявся.

— Чуеш?

Вони почовгалися до краю чагарника і розхилили віття. Дорогою на Чернігів їхав на білому коні московський вельможа; їхав трапом, а за ним бігли вояки його почоту, озброєні у довгі копії. Вельможа стиснув коня червоними сап'янцями з гострими догори заверненими носами, на голові гойдалася важка соболева шапка і багатий стрій виліскував самоцвітами і золотом. Біля сідла сторчали у взористому сагайдаку запір'яні стріли.

Москвин поскакав конем далі, і аж коли затих кінський тупіт, обидва козаки рушили далі. Йшли пільними стежками, берегами лісів, оминали видні місця і оселі. Біля полудня почули далекий гул артилерії. Він ішов від сторони Конотопу.

— Ану скок на дерево — гукнув Павло і кинувся до високого дуба.

З верху вони вдивлялися у безмежний простір, там

далеко майорів Конотоп, Смоги диму прикрили вали і частоколи, прямокутні з'єднання московської піхоти підходили під пісто. Згодом усе вкрили дими і мряки.

— Шкода, що ми не можемо допомогти — заговорив Павло.

— Помагаємо в інший спосіб — відповів Тарас — можемо рушати далі, нічого більше тут не побачимо.

**

Наближались до Києва. Рух на дорогах ставав чим раз більший і вони змішалися з гуртом селян, які тяглися своїми „гарбами” на ярмарок. Чоловіки йшли великими кроками, з почуттям своєї господарської гідності. Вози збили куряву, що тяглася за ними налягала на них і вкривала верствою сірого пилу.

— Оце добре так — заговорив Тарас до Павла — тепер ніхто до нас не буде приглядатися.

Він підспівував собі, жартував з жіноцтвом, плів теревені чоловікам.

— Вертаємося в академію — мовив коли питали його і нічого дивного в цьому не було, бо на шляхах українських завжди можна було стрінати мандрівних студентів.

— А може б так полуднувати вже — заговорив Павло, він почув нагло не абиякий голод.

Справді дехто з подорожніх завернув з дороги на поле. Там розпрягали коні і готовили у казанах полуденок. Свіжі дрова сичали в багаттю і дим заносив смолою сосон і чатиння.

У хроніці Павла не знаходимо докладного опису їхньої виправи. Можна догадуватися, що Павло нарочно не входив у подробиці подорожі і таємного завдання, воно було військовою тайною. А може не міг переписати цього, що бачив і відтворити ці небезпеки, які на них чигали день і ніч. Можна уявити собі, що тільки в ряди-годи вони могли спочивати безжурно, як ось при цих людях що їхали на ярмарок. Але позатим московські сторожі швендялися всюди, пронюхували у кожному подорожньому козацьких агентів гетьмана Івана, як вони звали Виговського, і кож-

ного підозрілого замучували насмерть. Коли обидва козаки наблизилися до Києва, бачили при шляхах людей настромлених на палі: вони гинули у страшних болях і не могли вмерти, але ні слово не видобулося з їхніх уст, викривлених безмірним стражданням. Бачили нещасників, яким москалі здерли пояси шкіри від голови аж по спину, мучеників з відрубаними руками й ногами, з вилупленими очима, порубаних і побитих. Країною людської гідності, де кожний гість у дім — Бог у дім, пройшла навала жорстоких і диких москвинів, що вогнем і мечем нищила все, що натрапила, і посіяла муки і страх. Де поділися дома серед зелені, мирні курені і дома Божі побудовані з вірою і любов'ю? Де поділося сімейне щастя, любов сердешна і надії вкладені у майбутнє малої дівчорі?

Серед таких картин мандрував Павло з Тарасом, вони не пізнавали пройдених перед роками шляхів, не знаходили мирні оселі і вуста їм затискалися жаждою помсти і відплати. Ще більше розуміли тепер вагу свого завдання для Конотопу і для цілої своєї вітчизни. Одне місто, невелике але лицарське, ставило чоло диким москвинам і не дозволяло захопити Україну, та розорати її вждовж і впоперек.

Змагалися з небезпекою, хитрували невпинно і навіть у Києві, де народу всякого тьма, не зменшували своєї обережності. Їхнє завдання поставило їх на грані життя і в такій сфері буття не кожна людина встоїться і не одному потрібно надлюдської сили щоб досягти намічену мету.

І може тому саме не зміг описати усього Павло, може не стало в нього сили відтворити наново страхіття, які переживали і ситуації, які поборювали. То ж на стосімдесят другій сторінці находимо тільки коротку вістку, що тайний наказ виконали як слід. З емісаром гетьмана стрінулися на означеному місці. Мовчазний чоловік у темній делії не відповів на запит, де знаходиться гетьман і коли прибуде на відсіч змороному місту.

— Не можу сказати. Москва старається розвідати задуми гетьмана тисячами шпигів, а вони щораз то натрапляють на вигадані вістки. В цьому стратегія: гетьманські полки нібито в Ніжині, або в Смілій, а коли Москва виси-

лає туди свої загони виявляється що опір ставить їм курінь народних отаманів, або охоронний козацький відділ. На головні гетьманські сили не можуть натрапити. Лютує Бутурлін, скаженіє Трубецкой і Ромодановський, але даремне, нічого вдіяти не можуть.

— Посольство від пана полковника Гуляницького сповіщає вас, що Конотоп довше як сім днів не зможе встоятися. В місті голод.

— Голод! — спохмурнів емісар.

— Поїли коні, усю лободу, кропиву. Живемо з того, що ще захопимо, нападаючи на московські табори. Але вже не стає сил піднятися.

— До тижня гетьмана не буде — промовив емісар.

Коли розходились він сказав:

— Перекажіть полковнику: мусить встоятися до приходу гетьмана. Коли підходитимемо, дамо знак. Від полудня побачите високий стовп диму над лісами. Знайте тоді, пан Виговський кличе вас на останній бій.

Після цього слідує у хроніці коротка записка:

„У Києві стрінула мене невдача. Маринка з родичами Борсуків виїхала на дачу, у хутір від сторони Білої Церкви. Туди податися ми не мали часу. Але я побачив хату, в якій вона живе. Залишив для неї записку від батьків.”

**

У московській команді взяли папір, на якому стояло, що йдуть з крамом у Путивль і за це всунули військовому уряднику штуку золота. Коли скуповували крам дрібний і негідний, бувало люди питалися, куди веде їхній шлях.

— На Путивль — казали тепер одверто — попри Конотоп.

— Конотоп! — шепотіли жителі Київа.

— Славний Конотоп!

— Бога молимо, щоб встоявся!

— І встоїться!

Коли підійшли під місто, завважили, що московські полки окружили теж болота і туди продертися було неможливо.

— Тепер жде нас найбільш трудне завдання — загсворив Тарас — мусимо використати наш пропуск і сміливо увійти у московський табір. У саму пашеку ворога.

Сиділи при шляху і попали у глибоку задуму. Прометнулися щасливо від Києва під Конотоп і ніхто їх не полонив і не заарканив. Здорові і тугі повернулися на знайомі поля. Подолали досі всі труднощі. Тільки Павло зазнав невдачі з Маринкою і це його таки немало пригнобило. Тарас завважив пригнічений настрій у Павла і мовчав, не хотів образити друга питомими собі жартами.

— Випадок стався — розвів руками, наче б знав, які думки пригнічують Павла. Цей глянув на нього.

Тарас зідхнув.

— Ні в театрі, ні в писаннях випадків бути не може. А життя наважується на випадки, і його мало цікавить, чи людям подобається це, чи ні.

І знову побачили Конотоп, стиснений валами і частоколом, пощерблений і полатаний. Стояв серед хмари ворожого війська, як скала серед морських бурунів.

— Колись — говорив Павло споглядаючи на місто — колись може спом'януть це нічим не значне місто, згадають піснею, або трагедією для нащадків майбутніх.

— Не вірю щоб Конотоп став вершком подиву. Чи ми такі важні тільки тому, що робимо те, що самі собі наказали? Ні, Павле, справа сама по собі дуже звичайна.

Почалася стрілянина. Очерет захитався під кулями і вони лягли на землю.

— Пождемо хай заспокоїться. Нема чого наставляти наші голови.

Пільні коники тріщали біля них, пахли літні квіти ластовинням, білили берізки.

Рушили просто у московський табір. Зголосили сторожі, що вони дрібні крамарі, мають на продаж київські товари.

— Впустіть, будь ласка, у табір — майже вдвоє зігнувся Тарас перед старшиною у зеленому кабаку, та всунув йому в руку якусь дрібницю. Москаль скоро сховав дарунок у кишеню і махнув рукою. На сторожівні дістали про-

пуск, виказавшись київською посвідкою і рушили в глиб табору. Спостеригали відділи копійщиків і стрільців, катітана, що осадив коня перед відділом райтерів і майора, що картав солдатську роту нагаями. Нещасних вояків оточили густо драгуни з голими шаблями.

Розпродували потрохи свій товар за безвартісні московські мідяки, і так віддаювалися чимраз далі від міста, прямуючи у сторону, де стояли табором козаки Безпалого.

Козаки розтаборилися на галявині, а жили у хижках, або таки під постинаними гілляками. Вони розповідали, що дістають гіршу їжу, як московські війська, що з них насміхаються і будь-який брудний москаль кидає глум і зневаги навіть на старшин. Павло байдуже слухав цих нарікань, а Тарас розповів про Київ та інші міста, що лежали на шляху їхньої мандрівки.

— Куди ж ви простуєте тепер? — спитав їх отаман, з яким завели розмову. Він сидів на землі, спертий об дерев'яну колоду.

— У Путивль і далі, сім'ю маємо в московській землі. — відповів Тарас.

Отаман не розпитував далі, побоюючись мабуть докучати людям, які були може царськими підданими.

— А як з тими там? — спитав Павло вказуючи головою в сторону Конотопу.

— Бороняться сукіни сини, але даремно. Ще тиждень і самі здадуться. О, тоді погуляємо!

— Набоїв не мають чи як?

— Голодують! Між ними багато вже таких, що хочуть перейти на наш бік, цареві служити. А раз є такі в місті, як його оборониш?

— Єдності значить нема.

Отаман не зрозумів, що мав на думці Павло і відповів:

— Треба, еге ж треба нам об'єднатися біля царя. Ось я наприклад. Був би далі безбатченком, служив би кому там, а ось бачите отаманом зробили.

— А діло отаманське знаєте?

— Ніякого штукарства в цьому нема! — отаман простягся вигідно на землі. — І їсти принесуть, що найкраще

в кітлі і горілки доставлять. Звісно, отаманові жить по-людськи треба. А все інше ерунда. Наказ згори, наказ до-долу. Справа проста. На горі цар, а далі йдуть за порядком, кому яка служба — і він підніс руку та вказував нею придумані шари додолу — воеводи, князі, полковники, дяки, отамани. А порядок такий: хто не слухає — тому кришка.

І він потягнув пальцем по горлі.

Тарас засміявся і вийняв з кишені пляшку. Отаман пригубив, потяг і поклав її біля себе.

— Добра горілка! — промовив — київська!

— А як вам щонебудь притрапиться — питав Павло — ось яка невеличка невдача. Так теж тее?

Він зробив такий сам рух по горлі.

— Я вже добре пантрую, браток. Знайте, хлопці, у таких випадках завжди знайдеться хтось, на кого можна скласти вину.

Він почухався чоботом об чобіт.

— Хитро треба, братіки, хитренько.

Отаман тягнув горілку і щораз то більше п'янів, ви-гукував на прокожних козаків і не підносився з землі.

— А звідкіля знаєте що там голод? — спитав Тарас.

— Хе, не казав я, що там є царська партія.

Розмовляли довго, аж Павлові стало скучно. Але Тарас не відставав, доки отаман з горілчаного перепою не розповів про Семигуба.

— Передше посилав чоловіка. А тепер коли стало важче вибратися з міста, знайшов інший спосіб. Хе-хе — розумна з нього штука. Пише цедулки до нас козаків. Царські люди, бачите, зрозуміли, що краще коли ми порозуміваємося з собою, а не через них. Ніби брати — засміявся — тож можна широко і з довір'ям.

Тарас поцікавився цією щирістю і врешті витягнув з п'яного отамана.

— Та це й так усі знають. Вночі Семигуб вистрілює цедулку з лука. В означене місце. А тоді тільки знайти. Щовечора вистрілює нам вістки, так ми знаємо що діється в місті.

— А що він пише? — поспитав Павло.

— А пише, що йому треба. Я не знаю, неписьменний, чорта мені воно потрібно. Передаємо до Безпалого і тільки. Ось раз писав, як казали, щоб міста не пощадити, а за зраду проголосити значну суму червінців.

Коли отаман розповів, де знаходять стрілу, Тарас підвівся:

— Слід нам рушати, отамане. Пришлемо вам з Путивля гостинця.

Під вечір покинули табір. Отаман велів двом козакам відвести їх на путивльський шлях поза останні московські сторожі. Вони йшли цим шляхом хвилину аж поки не закрила їх зелень.

— А тепер убік і чагарниками назад — заговорив Тарас. — Маємо доволі часу до ночі.

— Перешукаймо поляну за стрілою!

— Туди і йдемо.

На поляні вони поклалися в корчі і тихо засілися не пропускаючи ніякого шереху.

— Не казав, коли виходять шукати стрілу?

— Ні, але певно що ранком. Поспішати їм нема чого.

— Цікаво що він пише?

— Певне про розклад військ, про втрати, про голод, про те, що міркують люди у місті. Писати можна багато, все таки важних справ він не знає.

Вмовкли. Час довжився, Павло не міг дочекатися ночі.

— Нечестивий! Нехай і пам'ять про нього загубиться — бурмотів.

Вже давно лягли глибокі тіні на поляні, коли враз щось гостро зашелестіло в листю.

Тарас стиснув Павла за рамя.

— Чув? Тут з-права!

Кинулися розшукувати навмання.

— Стріла черкнула листя горою, отже впала десь тут недалеко.

— Маю! — мало не скочив Павло.

— Тихо, не забувай, що ми між ворогами.

Стріла була собі звичайна, тільки при самому верхку білів клаптик паперу обмотаний ниткою.

— Не торкаймо, віддамо як знайшли, — зашепотів Павло.

— Певне, там вже краще знатимуть, що робити. Може пізнають по папері або нитці хто писав і хто стріляв.

Рушили у багна, а після півночі видряпалися на вал і застукали у хвіртку. За хвилину проскочили до міста. Простували тепер до замку. Почуття великого щастя огорнуло Павла. Йшов знайомими вуличками наче рідною оселею.

Коли вертався домів на спочинок, уже дніло. Приглядався міським дімкам і вуличкам і сум насів на його душу. Руїни, порозбивані доми, забиті дошками двері і вікна. Тут погинули люди, думав Павло, споглядаючи на зарослі буряном городи. Не було загород і парканів, кожний скорочував собі дорогу через сади, стежками навпростець. Перші жителі, яких стрінув, вразили його худими лицами і вогнем гарячки в очах. І пригадалося йому з апокаліпси:

„Візьми цю палицю і змир нею святиню і людей, які в ній моляться.”

Пощо мірити! Ніколи ворог не потопче цієї землі! Неволя витворює почування безмежно тривалі, вони захищені на дні душ, наче в скарбниці і сильніші від особистих кривд, і щоденних користей. Він знав, що коли вони говорили про Москву, наче б торкали незагоєну рану. Прийде час і піде буря, змете на брудних водах Волги царів і їхніх посіпак і понесе як сміття вождів і імперію. Залишаться у московських поколіннях тіні страшних гріхів, і нічим невтишений неспокій сумління за усі зради, вбивства і злочини.

Гуляницький обертав у руках стрілу — записував Павло у хроніці.

— Цар хоче вхопити мене за горло. Шпигів має він доволі, але маю і я. Бачив ти людей прибитих до хреста, роздертих палями при дорогах, тих що гинули чвертовані і колесовані.

— Бачив! — понурився Павло.

— Це мої люди. Вони мовчали.

Полковник продовжав:

— Гра важка. Про Семигуба ми знаємо. Пильнуємо

його. Тепер він уже зайвий, час з ним покінчити, задалеко зайшов. Московська партія хоче згоди з Москвою. Не знають, що сусідський злодій стає домашнім злодієм, коли дозволиш йому жити у твоїй хаті.

Гуляницький задумався:

— Нічого. Киїємо ще в лице москвинів їхніми злочинами. Кажете, у Трубецкого чужинні війська? Говорять німецькою мовою? Цього я не припускав. Довідався пізно. А це значить, що я в якійсь хвилині не передумав усього, повинен був передбачити, що Трубецкой скріпить свої війська чужинцями. Чому я не догадався цього?

Говорив тепер наче до себе.

— Чому він мене напастує, а не я його? Ми надіємося на поміч. Воєнна доля дуже примхлива і краще покладати надії на власні сили. А що було б якби гетьман не зміг прийти? Якби йому заступив дорогу ворог. Ні, думати не хочу, як заломилися б оборонці Конотопу.

Гуляницький стиснув пальці у п'ястуки і поклав руки важко на стіл.

— Що я міркую? Старіюся! Бережися, Трубецкой! Хай знає цар, що в Конотопі Гуляницький! Хай не спить, хай тривожиться, як перед Сагайдачним!

— Ми робимо вилазки. Відбиваємо наступи — заговорив Павло.

— Не те. Цар оточив мене, як ловець дику звірину. Але ми тільки частка в пастці. Ціла Україна в облозі, чимраз твердше зашморгується петля. Ставить залоги, а наших людей забирає у Московщину на важкі роботи у пустелях. Закликає у Москву полковників, вони більше не вертаються, а на їх місце наставляє своїх воевод. Жде на нашу смерть, щоб легше вхопити за горло.

Підійшов до вікна. Засміявся.

— Глянь, чигають москалі, густіше стискають місто. Але і я не менш готовий. Ми обидва напружені до скоку. А гетьман знає, що Трубецкой казиться, шукаючи його. Дасть знати коли прийде. Добре. Конотоп встоїться до того часу!

XI.

Одного ранку почувся на вулицях міста кінський чвал, заграли на сполох військові трубки, місто стряслося від гарматних стрілен. Москвини знову викотили гармати, підтягнули обложничі машини і ковані тарани. Наступом кермували цим разом наємні генерали. Вони стояли на вождівському горбку біля Трубецького і Куракіна.

Дві важкі гармати встрілялися у частокіл і вибили в нього новий вилом. Козаки і жителі міста тарасували його цеглами з розбитих домів, камінням і деревом, але гарматні кулі щораз то попадали в те саме місце, ламали дерев'яні запори, кришили і розносили міхи з піском.

Після двох годин такої підготовки, рушили до штурму обложні машини. В місті готовили оборону. В казанах кипіла вода й олій, сотні озброєних стояли готові відбити штурм московської піхоти. З валів козацькі мушкетери засипали ворога рушничним вогнем. Ледве один таран дістався під вали. В інших машинах залогу вистріляли добірні чернігівські стрільці. З розмахом валив московський таран у браму. Вона не піддавалася, скріплена від середини землею і вневдовзі споруда тарана сторчала самітньо з поламаними ребрами і потрісканими в'язами.

— Як щурі пхаються, повчити їх раз на завжди! — засміявся до Павла козак, осмалений мушкетним димом, що тільки білили очі і зуби в нього.

Тоді вперед рушили московські полки. Сотні кінноти скаламутили воду ріки, позіскакували з коней і разом з піхотним полком гнали під місто. Не зважали на залпи вогню оборонців, з ревом сунули вперед, оточені зухвалими сторожами з нагаями в руках. Перші сотні допали валів і скоро приставили до частоколу обложні драбини.

Павло готовився виляти кип'яток, який подавали йому з казана, аж тут нагло звалився на нього ранений вояк.

Павло справно підхопив вояка і поклав на землю. Це був Максименко, куля роздерла йому груди.

— Нічого — сказав Павло — рана невелика.

Максименко усміхнувся. Хотів щось відповісти, але враз стрепенувся і його пальці судорожно зарилися в землю. Павло бачив як вбитого забрали на козацькому плащі, але zarazом почув крик старшини:

— На барикади! За віру і землю!

Серед бойового реву москвинів, оборонці виливали кип'ячу олію, спихали їх списками і дрючками, рубали шаблями і топорами.

— Бий, хто в Бога вірує!

— Хто живий, на барикади!

Бігли жінки з окропом, мізерні діти тягли зброю, подавали зброю ранених і вбитих тим, що стояли на валах, біля брами бій був найважчий. Мигнула перед Павлом постать Гуляницького, побачив на мить як пані Олена відтягла з іншою жінкою вбитого, а малий хлопчина подавав Павлові шаблю, хоч він воював тепер сокирою.

І враз усе затихло. Ще розлягалися постріли з рушниць за москалями, які втікали з поля бою. Розсіяні і розгублені, бігли одинцем і гуртами назад. Трубецкой і німецькі генерали кудись з поспіхом подалися, і на горбку залишився тільки княжий вождівський прапорчик, самітний і опущений.

Знову перемогла незламність духа і створила історію на цьому невеликому клаптику української землі.

Павло витер з поту чоло. На нього глянув незнайомий козак, усміхнувся, простер руку як це чинить людина спрацьована і промовив:

— Варта жити!

Біля Павла пристанув Гуляницький у товаристві пана Борсука.

— Добре збудоване місто, сильне місто!

— Чув — звернувся до Павла пан Матвій, коли полковник зі старшинами подався далі розглядати наслідки бою — чув? Сказав до мене: добре збудоване місто!

Вдарився у груди.

— Я збудував його укріплення! Регіментар це знає!

Павло напився шоломом води з корита. Була тепла, встояла. Глянув на поля. Московські полки відійшли на добру милю від міста і шикувалися з галасом.

— Нечисть, яку брудна хвиля викидає на беріг — подумав з огидою.

Місто спочивало. Знову заспівали птахи, загомоніли жуки, царив спокій і тиша. Повернімся знову до записок Павла.

— Історія — записав — видається хаосом випадкових подій. Вдалося відбити штурм, або не вдалося і ось два її різні шляхи. Прийде на час гетьман Виговський, ударимо в літаври перемоги. Не зможе допомогти нам, в Конотопі запанує спокій кладовища.

Сидів у своїй світлиці при свічці і писав. У повітрі було чути спаленизну і запах поля бою.

Проходить історія народу від бурі до бурі, а у всьому мусить бути розум, приклад і образ життя та боротьби давніх предків, буйних воїнів, багатирів минулих віків. Таких не терплять вороги, затирають по них пам'ять у народі, висмівають геройство поневоленого народу. Бо метою ворогів — будувати свою імперію трудом вихованих ними рабів.

Павло переклав з Макіявеллі:

„Приміром численні володарі, які жили колись в Еспанії і Греції, викликували серед своїх народів багато повстань проти римлян. Як довго тривала пам'ять про їхні чини, римляни не були певними своєї добичі. Але коли затерлася пам'ять про них, Рим, завдяки силі і триванню імперії став їхніми панами на віки.”

Павло міркував, чому Трубецкой не посилає до бою козаків Безпалого. Чому вони не штурмують Конотопу. Боїться москвин, що все таки у них не загубилося у пам'яті, хто вони і яких предків діти. Замало часу було на те. Коли б забули своє ім'я, підуть на смерть за велич чужої імперії.

— Наш обов'язок — боротися докраю — сказав учора пан Борсук — це наша найперша й остання повинність.

— Мусимо встоятися якнайдовше.

— Нема певности власне, що ми встоїмося, і нема певности, що москалі здобудуть Конотоп. Як би не голод...

— І недуга. Кажуть чорна смерть, чума починає вбивати людей.

— Ще не чорна смерть, але недуга що вже поширюється. Що ж, голод, пошесть, москалі... Але чи ми, поки здорові, маємо піднести руки перед ними?

Павло чомусь приглядався до драбини, на яку колись сідали кури. Була порожня, наче мертва.

А пан Борсук пригадав собі казку про дві миші, які впали у глечик повний молока. Не вмю плавати, сказала одна з них, шкода мучитися. І потонула. І я не вмю — відповіла друга, але може станеться чудо. Вона бовтала ніжками, аж вибовтала грудку масла і по ній видряпалася з глечика.

Місто представляло тепер сумний вид. Небо затягнулося, а дні стали сірі й непривітні. Павло розглядав з сусідами почорнілі згарища і порозбивані стіни, пролази у тинах і парканах, витоптані дітьми і висовгані собаками. Можна тепер проходити навпростець городами, колись так плеканими, і садами з посохлими яблунями. Нависла задуха димів і чаду гаснучих вогнів та попелищ. Привидами снувалися чорні виголоджені істоти людські. Місто дихало трупом, місто стало пристановищем для загибаючих, один сумний саркофаг. Навіть поза валами не було життя. Спалені садиби, стоптана полками земля, для якої прийшов уже час віддати людині пшеничні лани, і тільки з далеку видніли рожеві стовбури сосон. За тридев'ять земель подалося щастя людське.

Павло вписав у діярій, що в останньому бою вигинула кіннота боярських дітей, яку в піхотному строю кинули у наступ, а далі чотири корогви дворян і полк старосвітських пищальників з перестарілою пальною зброєю. Розбиті були частини регіментів полковника фон Штадена, обершта Яндера і фон Говена. Тільки райтери полковника Краффорта врятувалися: Трубецкой не виплатив їм жолду і дозволив зате пограбити дальші незнищені ще околиці.

ці. Пішли на свавільний промисл і тепер раділи, що оминула їх гірка доля інших наємних полків. Московський табір мав тепер чимало „люзьних” коней, якими опікувалася таборова служба і виводила їх на пашу поза путивльський шлях.

Павло був дуже радий, що повернувся до Конотопу. Любою стала йому кожна закутина цього міста, він став частиною його і про конотопців говорив — ми. Тут панував неземний дух і кожний знав, що лицарськість — це запорука існування нації, що коли загинуть бойові прикмети, загине народ. Чужі собі люди, міркував Павло, з'єднуються сердешно у воєнному ділі, а з тим цвіте братерство і взаємне співчуття до всього, що поза ними.

Чи існує десь світ, у якому кожний може жити спокійно, без голоду і непевного завтра? Колись чумаки спорили, буде до неба сім миль, чи не буде... тепер на землі ані в сімдесяти милях не знайти щастя.

Хіба в конотопі, — і ця думка розвеселила його. Ні, справді він почував себе щасливим серед друзів, серед воїнів, які гралися зі смертю, серед міщан, що станули на бастионах вітчизни. Як далеким був їм тепер світ давніших крамарських турбот. Наче б це не вони були, а тільки якісь інші люди, наче б усе те знали з чужих оповідань.

А все ж не маліло число тих, що упали духом. Це ті, в яких ниділи національні ідеали в обличчі петреби поборювати спротив і піддержувати боротьбу жертвами.

— Не бачимо, щоб можна встоятися. З дня на день віддаляються надії на перемогу. Що буде з нами?

— Що буде з нами?

Приходили хвилини, коли це питання настирливо панувало над ними. Відбивали з військом ворожі напади, виконували воєнні служби, але не було в них радості і не знаходили сил на завтрішні дні. Ще день, ще два і кінець усьому. Не бачили майбутнього, про гетьмана й не думали, наче б він не існував. Його військо, його поміч перейшли у сферу легенд.

Павло завважив, що небагато людей проходить тепер вулицями, воліють перебувати по домах. Може з ослаб-

лення, може з байдужости втрачали зацікавлення до розмов і зустрічів з друзями і знайомими. Коли хто йшов вулицею, плентався із спущеним зором, здавалося кожний дивився чи не росте де забута морква або буряк. Павло знав, що всі шукали поживи, роздумували чим заспокоїти голод, а від учора жінки придумали готувати юшку з кори дерев.

Поширилися теж чудні вістки — привиди. Хтось бачив дивних комонників, які безшумно гнали до замку. То знову прибігла до Борсуків задихана жінка і розповіла, що козацькі полки скрито обходять місто і зникають у лісах. Ранком одного дня понеслася чутка, що москвини відійшли геть від міста. Вночі люди зривалися від близьких пострілів, і прокинувшись, тривожно вслухувалися у глибоку тишу ночі. З голоду походили усі ці привиди і пошептки, а бувало що хтось розповідаючи чудну новину, вмовкав і споглядав на померклі очі і здеревілі лица. Ніхто не слухав слів, що падали, і недоречно розпливалися у повітрі причаєного і втомленого міста.

Заворушилися ворохобники і почалися знову підшепти про одинокий порятунок піддатися московському цареві. Намовляти не ставити опору, всяка боротьба безвиглядна, вона тільки розлютить московські війська.

Проти них виступили тішні. Переконували, що тільки голота без серця йде з Москвою, нема в них доброго християнського сумління, а сам Пушкар зібрав своє військо тільки з грабіжників, з людей готових до всякого мордування з дейнеків і голоти.

— Убогі душі, — гнівливо говорив Тарас і його довгі вуси дрижали з хвилювання — кожний з них за срібло і золото дав би собі виколоти очі і не щадив би батька і матері.

— Чи можуть вони, Юді подібні, думати про загибаючу матку Україну?

Ворохобники не дали переконати себе. Снували надії на щасливе життя під царем, підмовляли, юдили.

Так минуло кілька днів і одного ранку зашуміло і загомуніло серед московського війська. З валів було видно,

що ворожі полки уставлялися наче до паради, кіннота шикувалася ближче міста, гармати перевезли кудись далше. З перелісків висувалися парадно вишикувані відділи Безпалого і скерувалися в сторону міста.

Біля полудня проходили попід вали. На чолі їхав Безпалий, біля нього кошовий Барабаш і осаул Воронько, а позаду почот старшин і якийсь знатний московський чиновник. Стройні у бобрових шапках, у сріблом вибиваній зброї, поволі наближалися до валів. За ними йшли пишні зі зброєю сотні за сотнями, відділи за відділами, козацьке військо Безпалого, голота незвикла йти у крок, чернь пажерлива і бучна.

Безпалий не глядів на місто. Старшини їхали понуривши голови, дехто нібито розмовляв із сусідом, відвертаючи голову, інші вдавали, що недобачують, що з-поза палісад, з бойових засіків, із стрільниць вп'ялилися в них тисячі запалих очей, почорнілих з голоду і виснаження лиць, нужденних, обдіраних істот людських.

І враз роздер повітря один могутній крик.

— Посіпаки!

— Зрадники!

— Юди!

Місто здригалося з люті. Безпалий стягнув цупко коня і глянув самопевно на Конотоп. Підніс голову, стискав у руці московську булаву, спеглядав на лица викривлені люттю, на п'ястуки, що грозили йому, на побиті і полатані оборонні засіки. Глянув на замок, що сторчав обсмалений і побитий, з чорними глибинами вікон. Живий труп.

До його вух долетіли прокльони жінок, з-поза валів посипалося на нього каміння, і що попало.

— Юда!

Московський старшина щось промовив і на мить глянув на нього, але Безпалий не розуміючи про що той говорить, спинив коня занепокоєний, сполошений, зніяковілий. Був певний що конотопці на вид пишного війська знікчменіють, що туга до розкошів замрячить їм очі, що хто знає чи не спалахне бунт і революта.

На валах стояли за палісадами жінки. Чоловічі голови

виглядали позаду, крик проносився по шерегах зрадницьких відділів, непокоїв старшину Безпалого, і навіть коні хвилювалися і стрибали. Безпалий ще раз глянув на місто і завмер. У вікні замку глядів на нього полковник Гуляницький.

Московський старшина від'їхав конем убік і станув на стремена. Глядів пильно на поля, де розклалися полки Трубецкого. І враз прогремів рев московських гармат. Прощуміли ядра над головою Безпалого і вдарили в палісади. Здалеку загримів мушкетний вогонь московських стрільців. Сікли по жінках і дітях, на валах почувалися крики раниених.

Московський старшина кинувся чвалом у поле. За ним рвонув конем Безпалий, нецільні стрільна не досягли валів і порвали шереги його відділів. Пишна голота кинулася до втечі.

В замку полковник Гуляницький рвучко відвернувся від вікна. Перед ним на лавах сиділи отамани і сотники.

— Варта б провчити зрадника — промовив глухо полковник — та шкода на них останніх куль.

— Не маємо багато амуніції. А те олово що є, треба щадити — заговорив один з отаманів.

Старшини сиділи мовчазно, сперши руки на важкі шаблі.

— До трьох днів не стане харчів для війська — промовив згодом завідуючий постачанням. В місті роздаємо останні приділи.

Це була правда. Жителі Конотопу з'їдали і так невеликі кусні сухарів і нічого їстивного вже не було. Біліли дерева обдерті з кори і ні птах не перелітав над містом. Ніякої живої тварини в місті не було і люди терзалися, щоб знайти щось їсти.

— Стрибимо по московські коні — говорив один. — Буде трудно, бережуться як чорти, хоч коней мають табунами — відповідав інший.

— Виберімо найсильніших козаків.

— Добре! Брати тільки коні! Табір спалити, зчинити переполох, наступати на три лави і з усіх боків!

З вечора підглядали куди потягла служба на ночівлю з кіньми. Почувалися безпечно, бо станули недалеко під лісом, де на вологій левані була добра паша.

До наскоку виступили самі вибрані козаки, з ними рушив Павло і Тарас. Сотня не дуже берегла тишу, було однаково. Наскочили на пастухів, які аж ніяк не сподівалися що конотопці мають ще силу до нічного нападу. Сполошили противника запальними ракетами, і кинулися до коней. З сичанням і шумом скакали вогняні ракети, загорілися вози, солома і таборове добро. Козаки захопили табун коней, і заки москвини опам'яталися, і рушили на поміч, міські брами закрилася за останнім воїном.

**
**

Павло записав у хроніці:

Багато люду втратили на пляцу москалі, а головно військових і цивільних урядовців своїх, що сиділи в таборі. З ними прийшов козак Безпалого. Втік після останньої дефіляди. Казав, що багато перейшло б до нас якби мали змогу, і зізнав, що і в москалів недостає харчів. Знищили околицю, а війська мають множество. У бродяжних крамарів платять за бохонець хліба навіть два золоті. Трубецької перехвалюється, що скорє знищить місто, аби ми втратили бойового духа та щоб посіявся розбрат між військом і жителями. Але Всемогучий Бог, у якого руках навіть доля всіх монархів світу, не покине нас на поталу ворога і відплату дасть московському цареві за його злочини і розбій.

Здобутими кіньми можна було прохарчувати залогу і місто декілька днів і вже зранку козаки розділювали усім по рівній пайці свіжого м'яса.

Павло проходив біля вигону з кіньми і почув слова молодого козака, який тендітно пестив тварини і мовив:

— Коники, коли є для вас небо на тому світі, то брикати будете там і нестися з вітром у перегони. Коники мої!

Місто віджило. Увечорі зішлися сусіди до дому Борсуків і поплили розмови і спогади. Павло сидів біля свого стола і споглядав на вихудлі обличчя, що темніли ще більш

глибокими тінями у світлі слабого каганця. Згадували свої чини і події з-перед облоги, а раз пішли вже розповіді, то здавалося кінця їм немає. Викликали з забуття свої голоси і свої кроки, відмолоджували свої постаті і дружньо споглядали у вицвілі очі своїх слухачів.

Згадували давні часи ще з-перед воєн його милости гетьмана Хмельницького, розповідали, як народ жив у тих замріяних роках, що жупани носили червоні, стріляли з старосвітських луків, а чумаки серед шляху спали, так що кожний їх об'їздити мусів. Павло не пам'ятав тих часів, мав вісім років коли загоріло повстання, і не розумів, що люди тужать за мирними часами і надіються на заслужений врешті спокій.

Пан Борсук завжди повертав у розмовах до часів як будував місто. Кликав коли копали підвалини:

— Уважайте, тут жили предки, тут може воювали колись.

Робітники знаходили кам'яні стріли, спалені стовбури а то й кістки людські.

Інші розповідали про недавні часи так яскраво, що Павло так і бачив перед собою міську вагу з довгими раменами і олов'яним Меркурієм посередині і на ній торговельні люди перевіряли свій крам, а те, що платили за важення, місто передавало на церкву. Роздумували про те, чим вони були б нині, як би не війна і облога.

Коли розмова перейшла на церковні справи, кожний обіцявав жертву, за порятунок у теперішньому лихові. Одні збиралися дати різьбити двоповерховий іконостас, інші обіцявали образи до нього. — Будь Богу слава із нашого слова! — докинув пан Борсук і зідхнув.

Як це звичайно буває, розмови відходили чим раз далі від дійсности. Згадали велитнів, предків наших, що ходили по лісах, наче по траві, а через Дніпро сокиру собі подавали. Сімсот женців і сімсот возів робили на одному тільки їхньому лані, а коли покладали сіно у стіг, то зверху Чорне Море видніло. А старий запорожець з монастиря додав, що власне з тих велетнів постав народ козацько-український та розрісся по Україні, як золота верба з сімсот-віт-

тями кудрявими і з сімсот-коріннями. Вони є житлом народу сильного і незнищимого.

— А кажуть, що як прийшли москалі, то навіть верби повсихали в Україні.

— А чи тільки верби? А люди? А села і міста?

Коли розійшлися, пані Олена схлипнула:

— Що ж там наша дитина робить?

Пан Борсук заспокоював, але вона мовила:

— Ще ось так недавно здається, ось такою маленькою була. Одного разу спитала мене:

— Чому, мамо, називаєш мене дитиною?

— Маринка завжди чудні запити ставила.

Пані Олена ніби не почула слів пана Максима.

— Або раз спитала: чому, мамо, коти малі, а коні великі. Що ж я могла їй відповісти?

Нагло усміхнулася до себе:

— А як побачила старого Сербина, довго приглядалася до нього а потім спитала мене: мамо, чим чистять лисину, що вона так блищить.

Цього вечора у темній кімнаті Павло ще глибше відчув свою самотність.

ХІІ.

Читаємо в діярії Павла:

„Многіи гради спалені і замки остали безлюдні і пусті, вали розтанули негдись трудами людськими аки гори висипані. Вельми пустими стали мури міст многих, високі як в Бердичеві або в Збаражі, а в містах багато зміїв гніздящихся, гадів і червей.

Де поділися обширні садове і краснії дуброви, чого запустіли рибні вельми озера? І костей много чоловічєких сухих і нагих стрінуги можна при шляхах і проходя рекох во умі:

— Хто суть сія.”

Три роки тому Тарас казав бувало до Павла:

— Не пхайся, де б'ються.

Але говорив це мабуть по своєму звичаю на сміх, на жарти, бо ось сам ніколи не примушений пішов на війну, як ведмідь до меду.

— Правда на Україну нашу, на Роксолянню хіба не належать нам, нації козацько-українській?

Так казав Тарас, а бувало в останніх днях лютував, аж вус його дротяний ще більше сторчився:

— Конотоп упаде, як мені волосся на долоні виросте! — і витягав ліву долоню і постукував об неї пальцем.

— Конотоп буде стояти доки житиме останній оборонець!

Непохитні творять історію, коли народ у небезпеці, а не масні згідливі кунктатори і крамарі, що торгувати готіві рідною вітчизною.

Свята правда плила з худих уст черця з вервицею, коли він шепотів:

— Труби военні валили мури, але і голос ліри будував їх!

Тепер ніяких боїв не було, москвини сиділи тихо, коза-

ки розділювали справедливо їстівні пайки і люди збиралися наново у гурти. Ішли розмови про вальник, водяний млин, який збирався поставити покійний Максименко, про уродини і майбутні весілля і про те, як то перед війною конотопські юнаки зникали на весну з родинних домів, звісно козакові мандрівонька пахне. Згадували Максименка і тих що погибли у боях, або від гарматніх бомб, що б згадати покійних друзів. Відомо, що кожний живе у гурті, але вмирає сам, смерть же найвища самота. Те, що було спільним колись, згадували вечорами, бо спільні будні зв'язують душі людські, як будівельна заправка каміння фундаментів.

Опісля їли рідку юшку, міркували, що буде далі, чей же мусить усе те лихо скінчитися. Бувало йшли розмови навесело, надійно, насміхалися з Безпалого і його втечі, та вірили, що вигинуть колись москвини, як ті обри. Пані Олена звичайно мовчки крутила веретено, слухала розмов чоловіків і думала про свою Маринку, якої не забувала у своїх щоденних до Господа молитвах.

Мовив пан Борсук:

— Є люди, як наш регіментар. У небезпеці вони стоять вище нас. Вони знають свої обов'язки. Бо що ж, можна було піддати Конотоп, але ми об'єдналися довкола нього, віримо йому! Ми всі мали одну думку — не піддатися москвинам. І гляньте, шість тижнів встоялися. Це справді чудо. Проти десятикратного ворога.

— Хто б повірив?

В той час, коли таке гуторили в домі пана Борсука, у темній світлиці Семигуба радили інші люди. Семигуб мав провідне слово. Доповідав, що Москва велетенська сила. Що проти царя якийсь там виборний гетьман? Тепер коли місто ослабло, час впустити царські війська у мурі.

— Не ждати ж нам на кістляву смерть і гробниці.

— Супліку до царя ми вислали. Прохали, щоб прийняв нас у своє підданство. Писали, що ми його слуги вірні. Писали з усіма титулами належними, а ось відповіді немає.

— Може з респектом належним не писали? — спитав зажурений голос з темноти.

— Усе було, як московський звичай велить. Я сам знаю, що не дай Боже, опустити чи титул якийсь, чи почесть, сам наразив би себе самого на смерть нехибну. Пішов би на загибель за образу, за зневагу його величності царя. Ні, тут було усе в порядку.

Мовчали, але непевність гризла їхню совість. Знали що у Києві великий государ наказав усмертити всіх, хто тільки одне слово сказав проти москвинів. Попалили усі книги, які не були друковані в Москві, повбивали усіх друкарів, помічників, сторожів і покупців; а навіть і чоловіка який двадцять років тому винаймив свій дім під друкарню, післали на муки.

— А все ж нема відповіді.

Їхня невдача перемінилася тепер на лють і ненависть до тих, що боронять місто і готовлять усім страшну загибель.

— Вони кажуть, що зле жити під царем. А бачили козаків Безпалого? Вигодовані, одягнені. А казали виговчани, що вдягають їх у солдатський стрій.

— Ми самі бачили — усі в шараварах і шликах.

— А сам Безпалий у жупані.

Семигуб переказував те, що йому донесли москвини:

— Ми здобули Ніжин, ми всіх б'ємо. Татар у полон взяли і ніхто не встоїться проти нас.

Притакували тим словам.

— Кенотол хоче рівнятися з Москвою. Тут три тисячі а в них сто тисяч. Безглуздя! Шапками нас закидають!

— Коли цар по доброму просив: не воюйте проти нас, піддайте місто. Вступіть на службу до нас, а почесні і земля ваша. А Гуляницький — ні, будемо боротися з вами, геть з нашої землі! І наказав стріляти з гармат.

Лукавили і глузували з оборонців, врешті вирішили відкрити брами міста і щераз повідомити про те Трубецького. Семигуб приобіцяв потаємно зговоритися з москвинами або з Безпалим і на означений час впустити їх до міста.

— Не легко буде, хто знає чи не треба буде виступи-

ти збройно — міркував на голос Семигуб і взяв на себе полагодити цю справу.

Коли розійшлися, він засвітив свічку, приспособив чорнило і папір, та взявся писати листа. Цієї ночі перекине його з луку на той бік мурів. Але чомусь не міг зібрати думок, дрижала рука, не міг почати писати.

— Чого дрижиш як ткацьке ребро? — заговорив, лихий на себе. Відчув голод. Піднісся, взяв ключі і зійшов у підвал. При світлі каганця з любов'ю оглянув припаси. Висіли сушені ковбаси і шинки, у міхах стояло борошно та інші припаси, бочки були повні пива і вина. Нічого він не віддав на заклик залоги і тепер був забезпечений перед голодом. Щоб змити підозру, він докладно брав пайки, дбайливо ніс їх до дому наче скарб який, а все те про людське тільки око.

Він поклав каганець на скриню, налив кухоль пива і відтяв ножем чималий кусень ковбаси. Кусав пожадливо великими зубами, без упину глядів на ковбасу і попивав пиво. Щось прийшло йому до голови, бо засміявся нагло і промовив сам до себе:

— Ото як би хто бачив, сказав би — жере як свиня!

Пішов у кут і витягнув з бочілки квашений огірок. Рідина спливала йому по рукаві, розглянувся певно ще за іншим присмаком і знову підсміхнувся.

— А ці чеснолюбні віддали свої припаси і тепер голодують.

Кожний нехай сам за себе думає, — мигнуло в його голові і він згадав, як дійшов до свого майна. Мірив коротким ліктем, важив фальшивою вагою, цинив багато.

Шо ж, де серце порожнє і душа порожня — немає людини.

Дунав:

— А може краще намовити людей, щоб виставили білий прапор? Або царський, який мав у певному сховку на всякий випадок? Це було б краще, як потайки відкривати браму. Може дійти до кровопролиття. Правда, не своїми руками він робив би це діло і завжди як і досі, він дока-

зав би свою непричасність. Або може і прапор вивісити і браму відкрити?

Йшов угору до своєї світлиці і ситий ляг на ліжко. Було б добре, якщо б Трубецкой вислав нового листа з обіцянками. Люди уже юшки не мають чим пригріти, спалюють уже домашню обстановку, а кінського м'яса не вистачить надовго.

На вулиці зашаруділи кроки, хтось підійшов до його будинку і застукав у двері.

— Хто там? — зірвався Семигуб і його тіло задріжало.

— Відкривай, козацька сторожа.

Семигуб схвильовано розглянувся. Може тікати? Не було куди. Лискавкою промайнули думки, бистро розглянув хату, Ні, нічого підозрілого тут не було, він сам віддавна вже вдавав перед людьми прихильника Виговського. Ні, йому не грозить небезпека.

Увійшло дває тугих козаків з пістолями в руках.

— Одягайтеся. З наказу пана полковника маємо привести вас на замок.

— Як це? Тепер уночі? А чого ж хочуть від мене?

— Не знаємо. Ходімо!

Замкнули двері на колодку і ключ узяли з собою. В замку без ніяких пояснень увели Семигуба у підвал і посадили під суворий арешт.

Другого дня московський їздець чвалом під'їхав під міські вали і перекинув списом листа до управи міста.

„За Божою і царською ласкою обіцєю вам амністію, свободу життя, безпеку майна і всіх привілеїв, якщо негайно відкриєте брами міста і впустите війська його величства царя...”

Гуляницький пробіг очима чималу кількість царських титулів і спинив зір на останніх стрічках:

...знищимо і розоремо місто і не буде пам'яті ні по ньому ні по вас.”

Підписав листа Григорій Григорович Ромодановський.

— Пактувати хочуть, ніщо з того не буде! — заговорив Гуляницький — ми дамо їм іншу відповідь.

Годину пізніше на валах проти місця, звідки видніло шатро московських генералів, полонені москвини почали будувати п'ять шибениць. Згодом привели п'ятьох зв'язаних зрадників. Злочинцям прочитали вирок військового суду і підвели до місця безчесної кари. Семигуб дрижав на цілому тілі, падав на коліна і благав ласки. Водив згашеними очима по козаках, але не стрінув ні одного ласкавого, співчутливого погляду. Були тверді, як камінь. Не було ніякого сподівання. За старинним звичаєм сам начальник злочинців вішав своїх компаньйонів, довбиші тільки одностайно били в барабани, а здалеку приглядався ви рокові усенький народ. Семигуб вішав своїх спільників якось з поспіхом наче хотів прислужитися, щоб у такий спосіб виблагати ласки. Останній пішов на смерть. Падав з ніг і важко ридав, але кат з полонених москвинів справно підтягнув його угору.

По полудні в замку мовив Гуляницький:

— Вони були плазуючою потворою. Самі себе пожерли своїм злом. Наше завдання було відтяти потворі кігті, відрубати голову, звільнити місто від неї. Ми викрили нарешті усіх провідників заговору. Досі ми знали тільки про Семигуба, треба було виждати, щоб виявити інших. І так сталося.

**
*

— Ми не з тих, що падуть на коліна, — говорив далі, потягаючи люльку — одинокє, що маємо сьогодні це наша вояцька честь!

— Хто б там вірив москалям! — мовив. — Здобичники мають завжди готові обіцянки для глупих людей. Приходять з дарами і мушкетами. Де не мають успіху дешеві обіцянки, там вживають гармат і морять голодом. Або інакше: де не можуть обманути, там діють гвалтом і безправ'ям.

Павло вертався з Тарасом і паном Борсуком.

— Москвини віддавна розпускають поговірки, що це вони рятують нас від ляхів.

— Кажуть теж, що в Московщині не буде ні панів, ні попів. Усі будемо рівні.

Тарас засміявся.

— Знаєте оповідання з Сервантеса Дон Кіхота?

— Ні — відповів пан Борсук.

— Це ми читали в академії — сказав Павло — про яке оповідання думаєш?

— В час своєї мандрівки Дон Кіхот побачив, що якийсь чоловік обкладав буками малого хлопця. Він вставився за нещасним, але коли від'їхав, господар збив малого ще гірше. Сталося так, що Дон Кіхот знову повернувся до тієї оселі і хлопець, що лежав побитий у ліжку, почав його благати: будь ласка, шляхетний лицарю, не вставляйся більше за мною. — Чому, здивувався Дон Кіхот, я проповідую право і рівність у світі. — Може бути, що ви праві — відповів хлопчина — але через вашу рівність господар зломив мені ногу!

Вдома довго ще гомоніли, розбираючи слова полковника і міркуючи над долею народу.

— Коли москвини увійдуть у якусь країну і зломлять опір шляхетних, тоді не вийдуть самі ніколи і панують жорстокою силою.

— Тому наше завдання — звільнити Україну від Москви, або коли не зможемо, то хоч беронити її докінця.

— Жити все готовими! Вдень і вночі! Забути ситі дні! Бо ми у Конотопі стоїмо на сторожі цілої України!

— Ворог знає, що козацького духа не поборе ні муками, ні смертю. Тому після кривавої пімсти, він прийде з гарними словами: любімося. Так як уже тепер: вмовляють, що треба славословити і любити Москву. А чому ж це? Ми живемо у дружбі з кожним, хто на нас не нападає. Чому ж бо не дружити?

— Я так пояснив би — заговорив пан Борсук. — Живете спокійно у своїй хаті і є у вас з усіми добросусідські стосунки. А ось один з таких любих сусідів напав на вас, знищив ваші достатки, ув'язнив синів ваших. А згодом

засів за ваш стіл з пістолею в руці, покликав пажерливу сім'ю свою і наказав вам обслуговувати себе та слухати його наказів. Наївшись добре, починає проповідувати вам дружню любов, якою ви мусите палати до нього. Бо я мудріший від тебе — каже — бо я середина світу. І гладить своє черево.

— При тому нахабно бреше: цю хату я тобі збудував і без моєї помочі ти і за двері не годен вийти. Бо ти слабий і дурний і без мене нікчемний.

— Ото ж то. Ніякої дружби з москалями бути не може, доки він у кордонах України. Коли викинемо його на власні його землі, коли поставимо нашу власну державу, тоді можемо чесно дружити з Москвою.

— Але завжди обережно з пістолею в руці.

— А покищо будемо воювати — докинув Борсук — і цими самими засобами. Око за око, зуб за зуб. Хто мечем воює, від меча гине.

Вечором пішли на вечірню. Пані Олена пішла з ними помолитися за добру долю Маринки, біла поклони і тихо шептала молитви.

Другого дня була неділя і церква була повна побожних. Старий священик мовив проповідь.

— У нас нема скал, є тільки піски і чорнозем. Тому ми мусимо бути скалою.

Павло пильно слухав слів слуги Божого.

— О вітчизно, у якій усі люди брати і весна краща усіх весен, де постають міста красні, як ніде у світі і де свобода є найвищою ціною життя. Відкриваю тебе, моя вітчизно, мслода і багата, яке щастя, моя Україно, що я пізнав тебе такою, якою ти є, величною шляхетними людьми і квітами свободи, могутньою історією давніх поколінь. Ти, вітчизно, даєш нам силу і тривалість, ти є помостом від предків до внуків наших. Вільний, хто має в серці Бога і вітчизну. Вільний, хто прозріє і побачить, що нема України польської і московської, нема панської і козацької, а є одна єдина, для всіх нас, молодих серцем, сильних і вірних духом.

Заслухалися люди у чарівні слова священика, а він глаголав:

— Ще недавно так, чув я слова: Це кінець. Тримайся, козаче, до останнього віддиху, чесно закінчимо життя. Це було тоді, як ворог вдерся у місто. А нині я вам кажу: Усі з'єднаймося проти Москви. Це віра християнська дає силу нашим рукам. Ми несемо тепер відповідальність не тільки за Конотоп і не тільки за Україну, а за цілий християнський світ.

Так глаголав старий слуга Божий.

З полудня козацький старшина, який уважно глядів на обрій з горішнього вікна замку, повідомив полковника Гуляницького:

— За Соснівкою дим!

Гуляницький спішно підійшов до вікна. На полях розклаталося, куди тільки глянути, московське військо. Далі тяглися бори і ліси, а ген далеко над ними підносився у спокійне вечірнє небо стовп сірого диму.

Гуляницький випрямився і зложив руки на грудях:

— Слава Тобі, Всемогучий Боже!

Тепер знав що йому робити. В думках пробіг знайоми околицю Конотопу. Палять вогонь не в зарослях і не в лісах, бо тоді дим стелився б долом. Тільки над гарячим піском йде дим високо у гору. Там, де обширні полаті пісків, аж за Смілою стоїть гетьман. Треба отже дати йому доволі часу, щоб розвідав околицю, щоб приспособився до битви. Три дні — міркував Гуляницький і прикликнув свого осаула.

Вночі не міг заснути. Що робитиме Трубецкой? Знає він, що прийшов гетьман?

Крізь відкриті вікна вливалось місячне сяйво, а Гуляницький потонув у мислях. Коли Трубецкой знає про гетьмана, Конотоп нічого не допоможе Виговському. Коли ж не знає, можна ще відвернути увагу москвинів, зв'язати їх облогою. Треба змусити їх до битви за місто. Тоді може не в думці буде їм розслати звичні під'їзди по околиці, які натрапили б на гетьманські з'єднання. А гетьман

зможе несподівано появитися під Конотопом, заскочити ворога і досягнути один з важних елементів перемоги.

Ледве світало, а Гуляницький стояв уже при вікні. Знову появився стовп диму, він проривався і зникав — знову підносився угору. Це був умовлений перериваний знак, полковник з признанням кивнув головою. На полях царив спокій незавершений і тиша не мертва, так і відчувалося напруження, що висіла в повітрі.

Тоді Гуляницький дав наказ. З умисним шумом і галасом, вирушили козацькі з'єднання крізь розчахнену браму. З валів гримнули гармати і сипнули мушкетні залпи. Залога Конотопу посувалася лавами вперед.

Полковник був свідомий великої небезпеки такого випадку у ясний день. Недоставало військової амуніції і люди були ослаблені голодом, та нездібні до твердого штурму на сильнішого ворога. Але ціль випадку була висока і заплата мусить бути не мала. Гуляницький вслухувався у галас бою і стрілянину. Міркував, що гетьман, не абиякий стратег і зрозуміє його намір.

У воєнному штабі гетьманських військ ідуть тепер наради. Ніхто не робить вилазки у ясний день і ніхто не починає бою на застелених мряками рівнинах. Як і він тут, так і вони будуть міркувати: чому конотопці зробили здавалося нерозумну вилазку? Мусять догадатися, що місто завважило димові знаки і своїм очайдушним випадком дає змогу вільного руху козацьким військам.

— Коли б я був на місці гетьмана — промовив до себе Гуляницький — я перестав би давати знаки.

Нетерпеливо ходив по кімнаті і щоразу споглядав у вікно. Стовп диму знову зник і полковник спершися руками об облявок вікна, вперто вп'явив зір у далекий обрій.

Дим не появлявся, зате москвини почали обстрілювати замок, завваживши мабуть постать полковника. Мушкетні кулі вдарили об стіни, пролітали до кімнати, але регіментар не зважав на обстріл. Не відвертав очей від обрію.

Димного знаку вже не було. Усміхнувся. Зрозуміли його наміри. Московська куля вдарила об раму вікна і

відлупила шматок дерева, Гуляницький в задумі торкнув рукою дерево і відломив тріску. Думками був з Виговським.

Дав знак заперестати бій. Постріли з міста замовкли, козацькі лави завертали у бойовому порядку, ще хвилину лунали московські кулі і гупали далекі гармати. Згодом і вони затихли, залягла мирна тиша соняшного ранку.

Полковник важко обсунувся на крісло. Сотники здавали звіти з наступу і Гуляницький повідомив їх про прихід козацьких військ гетьмана. Ясніли лица старшин, жмурили очі у гордому посміху, стискали потужньо держала шаблук.

Встоялися!

Надходив вирішний кінець. Ніхто не міг передбачити, який буде вислід останнього бою. Полковник не знав, з якими силами прийшов гетьман, одно було певне, що вони не дорівнювали кількістю московським полкам.

Зате тут, у місті, було все ясно. Хрести на могилах і кладовищах були численніші, як живі люди. Стан залоги не сягав тисячки.

**
*

В домі пана Борсука зависло тихе хвилювання і той радісний неспокій, який завжди попереджує важні і рішальні події. Кінець облоги наблизився, але що далі? Кому належатиме перемога?

— Тут нема що думати. Мусимо боротися до загину, — сказав Павло.

Борсук здвигнув плечем:

— А покищо можемо сісти і благоденствувати.

Павло думав про Маринку. Ішов у бій завжди з її ім'ям на устах, в останніх днях вона просто не сходила йому з думок. Мріяв про ці недалекі дні коли знову побачить її і буде близько неї. Подумав як сприйме вона любов, але не хвилювався, якимось був певний її почувань. Аж задрижав, коли роздумуючи над своїм тихим коханням, запитав себе, чи не є воно лише його уявою і видумкою. Блукав у думках, шукаючи впевнення і не знаходив виходу.

Увійшов Тарас, який зник був кудись в останніх днях. За ним всунувся у кімнату його Антошко. Розцілувалися, Тарас сказав кілька приємних слів пані Олені, кріпко стиснув руку пана Мартина.

— Давно?

— Сьогодні рано проскочив. Разом з військом.

— А ти, Антошку, виріс не абияк, вже певно в козаки підеш. — Засіли за стіл, а Тарас мовив:

— Яка краса по містах України! Галушки, печене поросся, не те що ця ваша юшка. А дівчата стрижуть за тобою очима, стягають губки, не багато стрінеш тепер хлопців по містах і селах.

Тарас глянув на Павла.

— А я знаю, про що ти думаєш. Фрасуєшся ще і надувся як сич на морозі.

Павло з докором глянув на Тараса. Коли він справді відгадав його думки, повинен би бути настільки дискретним, щоб мовчати. Але Тарас не мовчав.

— Тобі Маринка на умі. А щоб ти так багато не думав, то я передаю тобі і вам, батьки, щирий привіт від неї.

— Бачили її, говорили з нею? — посипалися запити, нетерпеливі і радісні.

— Бачив і говорив і набалакався. Нетерпеливо жде кінця облоги. Коли тільки Конотоп звільниться, зараз приїде до вас.

— Коли бачив її? Учора! Дозвольте не засипуйте питаннями, розповім усе потроху. Як виглядає? Чудесно! Ще більш вигарніла там у Києві. Коли я сказав, що приходжу від тебе, вона порожевіла і слова одного не могла промовити. Маєш, хлопче, щастя!

Довго гомоніли про Маринку, Антошко не цікавий на цю розмову, чистив мушкет Павла, а Тарас відповідав на запити і хвалив Маринку і її батьків.

— Добре жити у світі — додав — але наше місце там, де борються.

Павло вийшов з Тарасом на вулицю.

— Піду відвідати монастир. Там мед знаменитий.

— Бачу дурниці тобі в голові.

— Це правда — засміявся Тарас. — Але всі беруть їх з повагою. Чейже треба глядіти як собі полегшити життя. Ось казала Маринка, щоб я день-у-день бував з тобою, на те щоб їй розповісти опісля про тебе. А я засміявся: щоденно з Павлом. Це тільки осмішило б мене. Міг би його запросити на пиво, але він не п'є.

В той час Борсуки залишилися самі.

— Я чую — крізь сльози мовила пані Олена — чую моїм материнським серцем, що Маринка не та стала.

Пан Мартин почував себе добре і цілком не мав охоти на плачливі настрої.

— Ну і що? Закохалася і годі. Га-га-га.

— Яке га-га-га! — Твій сміх цілком не на місці.

— Не шкодить — самовдоволено відповів пан Борсук — це моя вдача. Трохи жарту і сміху завжди помагає людині.

Пані Олена говорила своє, а він задумався. Вони знали, що Тарас ішов у Київ і вона просила:

— Я мати. Для матері зробіть це, відвідайте її, довідайтесь що робить моя дитина.

Вночі не спала. Жде на Тараса, думав Пан Мартин. Чому не спиш? Мовчала, наслухувала. Він прийде цієї ночі!

Пані Олена мовила:

— Як одружиться — втратимо дитину. Виховали її, дрижали над нею, а ось приходять чужий чоловік і забирає її від нас.

Сльози покотилися з очей пані Олени.

— Ого — засміявся пан Мартин — ти вже бачу стаєш тещою.

А Тарас сидів з Павлом за вином і лютував:

— Жадав Ромодановський відкрити брами. Що він собі думає про нас?

Тарас злюті не міг виморити слова, не міг вилятися, що, як відомо, облегує язик. Вдихнув глибоко повітря і видув, але лють залишилася, не могла вийти наверх. Прокотнув слину — не помогло. Знав що одинок — це вилятися, але не знаходив належних слів.

— А-а-а! — видусив врешті — такий свинар єгипет-

ський! Злодій з Москви, дурень вавилонський, свиняча морда!

Вночі були вилази за харчами. Московська бомба кинула Павла об землю, він піднявся, але не міг іти. Скрутив ногу. Його занесли до міста. Медікус наказав лежати два дні, перев'язав ногу і залишив для Павла пляшку з розпущеною квасною сіллю. Пані Олена зажурилася випадком і щоразу приходила до Павла робити йому обклади. Навіть уночі навідувалася до нього, п'якувалася наче рідним сином.

— Це нічого паніматко — мовив Павло — завтра вже буду ходити. Нічого не сталося.

А пан Борсук розповів, що місто скріплює оборонні споруди, по хатах виливають кулі, в монастирі розтирають порох.

Готовляться хіба до великого бою, щось уже придумав наш регіментар, — міркував пан Борсук.

Прибіг несподівано у саме полудне.

— Страшне — гукнув від порога — Москалі проходять попід вали і несуть на ґатищах голови чоловіків, жінок і дітей. Це на пострах нам усім, невинних людей схопили і замучили та повбивали.

Павло затис п'ястуки, схопився з ліжка, але нога болюче защеміла.

— Відплатити! — простогнав. Потонув у мовчанку.

— Морітурі те салютант! — прошепотів.

ХІІІ.

Ранком Павло прокинувся нагло від криків і біганини. Пан Борсук вбіг до кімнати:

— Наші наступають!

Хотів Павло поспитати, що діється у місті, але його вже не було.

Зсунувся з ліжка і підійшов до вікна. На вали бігли люди, надиво ні стрілів, ні гамору бою не було чути. Оглянувся з поспіхом і тягнучи ногу за собою пішов у сторону замку. Усі, хто живий вилягли на вали.

Болю в носі не чув, щеміла тільки, вилизався як ведмідь. В замку дозволили йому вийти на вежу і спостерігати події.

Головні московські сили збиралися якраз проти замку, кінні полки розташовувалися праворуч і ліворуч, фронтом звернені до річки Соснівки, що тихо плила між вербами і надбережними лозами. На розлогій рівнині поза нею появилoся гетьманське військо. Відмежовані від ворога водами Соснівки, розташувалися у три частини, справно ставали у лінії і в глиб, окопувалися. Кінні їздці — вістуні гонили з наказами до поодиноких відділів.

Трубецкой цілком не цікавився тепер містом, з вождівського шатра виступили усі старшини і кожний міг завважити, що москвини були заскочені появою гетьмана. Обложні війська розташовані досі довкруги міста, з поспіхом покидали свої становища і добігали до головних сил ворога.

— Сьомого липня сьогодні — пригадав собі Павло. Було повне літо, день був без вітру і відчувалося, що гряде спека. Павло ледве з трудом міг бачити рухи українських військ, хоч повітря було чисте і прозоре. Чув, що з козацького табору неслися ледве чутні скорі удари бойових барабанів; сягнув по люнету, і аж тепер побачив, гетьман-

ські позиції. Козаки будували редути, скріплювали передові частини валами, рилися в землі і щось приготувляли за розлогими кущами посрібленими ранньою росю. Знову перекинув зір на московські війська. Тут розділювали стріливо і широкі лискучі ножі. Галас і крики з московського табору заглушували гуркіт козацьких барабанів.

А в місті воли і частоколи обсадили тисячі народу. Звідси йшов нерозбірливий шум людських голосів, схвильованих і розгублених подіями цього ранку. Кінець облоги наблизився цього літнього дня, надходило велике рішення, якого висліду ніхто не знав і не міг передбачити.

Якби не було, думав Павло, життя треба перейти згідно з сумлінням, виповнити його чесним і добрим ділом. Тоді можна спокійно кінчати його, воно має своє значення для інших.

А Конотоп? — З руїн повстане нове місто, інші люди трудитимуться біля нього у вільній, щасливій вітчизні.

Конотоп, що біля його стіп лежить тепер у руїнах, ставили інші люди. Вони, посивілі і обезсилені віком, снували розповіді про те, як радісно було класти цеглу до цегли і бачити, як росте місто і множитья народ. Істити долонями оборонні мури, садити квіти, будувати життя. Яка втіха за труди!

Вже творилися легенди і відомі були усім закутини і будинки, до яких прилягла історія міста; внуки вслухувалися вже у нові казки призначені для нових і нових поколінь.

Усе те вкрила руїна, поля столочено, зерно втоптано у чорну землю, поранений замок на очах обвалювався. А ще так недавно яонів запашним деревом своїх веж, замок — надія дімків радісних, і родів, що у Конотопі знайшли притулок і сімейне щастя. Тепер не залишилося ні сліду з людської праці, хіба тільки сторожкі очі, і долоні, які ледве вдержували важкі мушкети і шаблі.

Павло відвернув зір від сумних руїн. Знову хтось будуватиме нове місто. Може де-інде буде базарна площа і кращі побудують доми, обширніші стануть склади на збіжжя і тугішим — міський замок.

У пана Борсука був тин оброслий квітами. У кімнаті на столі ліхтар і жовта воскова свіча, і книга Божа, що ще століттями служитиме, така туга оправа. У куті на стінах ікони в рушниках. Залишився свічник і книга, ті самі ікони і хата ця сама. Але насправді вона не та. Нема затишного спокою. Немає того, що було, старе життя не вернеться.

Колись, наче перед віками, приїхав у цю околицю пан Борсук. На коні певно, може на білому, може на каштановому. Оглянув поля і ліси, розписав поселенчі листи. Розділив землі і люди почали господарити. Згодом вітали його малі дгги:

— Слава Ісусу Христу.

А він пестив їхні головки.

Аж прийшла війна. Години приносили стільки подій, що швидше творилися борозни на лицах і ткалася сивизна у чубах.

Гартуйте ваші серця!

Не було різниці, хто вояк старого автораменту, а хто крамар по званню. Побіч збройних у рапіри і самопали, стояли міщани в оксамитових каптанах, малі хлопці обслуговували гармати, оці старинні невеликі серпенти і фальконети, кожний знав уже волсдіти шаблею і копіями.

Замість скрипців і теорбанів, що пригравали до співу молоді, гуділи барабани і поклики нічних сторожів, замість орацій і любих розмов, гомоніли короткі важкі накази.

Була недавно весна. Лелеки вивели вже молодих, а в Україні одні лягали під шаблями на вічний сон, розмаювали переможні прапори і пишне козацтво рушило у бій:

— Хто в Бога вірує! За вітчизну, хлопці! Свята Покрова з нами!

Скрипіли оздобні сідла, лисніли ясним металем шишаки і срібні ринграфи на грудях, і брали на списи ворога, зім'явши набігом піхоту наїзника.

А тоді, коли уже здавалося ніхто не наважиться, починалися темні чвари над свіжою могилою старого гетьмана.

Погасли зорі і тільки бойові прапори шаруділи тихою піснею.

Димили взадумі люльки і не відомо було, хто з ким і проти кого. Погнулися бойові панцирі, Москва зрадила договір, і пішли їй на службу за дрібну копійку підлі поганські душі. І почалося. Завирювала залізною бурєю війна. Багряніла кров'ю земля українська. А ночами сунули стоязикі стада москвинів з вогнями смолоскипів. Гомонів ночами зловорожий кінський тупіт, а люди вижидали, що буде далі.

— З наказу великого государя...

І тоді понеслося гомоном: Ні-і-і-і!

Знали, що їх жде за спротив. Знали, що ворог перевершує лютістю найгірших дикунів. Але з гробів волали закатовані, оплюгавлені мученики:

— Ні. Уневажнити договір, пошматувати зражену умову!

Виговський — єдина опора і надія. Тільки він знехтує почестями і царською ласкою, він, гетьман зуміє раз назавжди знівечити і перекреслити Переяслав.

І Конотоп, невеличке прикордонне місто проголосило у відповідь москвинам:

— ви зрадили умову рівного з рівним... Ми шматуємо договір! Не переможете нас!

Але час уже розпочати розповідь про останній бій лицарства, як його описав у своїй хроніці свідок і учасник Павло. Саме, коли він глядів на рухи гетьманських когорт, чиясь долоня спочила на його плечу.

— Мості регіментарію!

— Залишися.

Гуляницький глядів на поле.

— Останній бій, єдинокровна братіє наша. Тут укріпимо свої вольности для себе і для нащадків наших.

— Переможемо, регіментарію!

Нам і мислити про таке лихе діло далебіг і грішно. Пам'ятай, Павле, ніхто не осягне щастя без віри.

— Глянь, ось тут стягає свій полк голова московських

стрільців Мещерінов, цей на коні Александров. До цих без-
рез під'їжджає з почотом полковник Франсберг.

Приглядався хвилину пильно рухам ворога, вказав ру-
кою:

— На ліво, де виступають до переду чагарники, зай-
має позиції Подтопкін з князя Черкаського полком. Думає
вдарити з крила і вигубити гетьманську заставу. А городо-
вий Глебов ще стоїть біля Трубецкого, бо не знають ку-
ди кинути його відділ.

Гляділи, як пересувалося військо, як чвалували кіньми
капітани і рйтмайстри до своїх копійщиків, до райтерів, до
стрілецьких рот.

А з нашими як, мості, полковнику?

— Не бачу добре — відповів Гуляницький, сягаючи
по перспективу.

— Покищо діють козацькі інженери — заговорив по
хвилі — ліворуч у зарослях ховається полк Богуна. Тут він
щось уже придумав. Уповаю, що вчинить не абияку ди-
версію. Головні сили розташувались проти Трубецкого.
Пізнаю воєнні знаки Степана, мого брата. Він на чолі пар-
тії легкої кінноти.

— А ось біжить кіннотою Пожарський. В сторону мос-
та. Мабуть хоче захопити його. Ні. Пристанув.

Пильно розглядали поле, напружено ждали як розви-
нуться бойові події, і здавалося Павлові, що все проход-
ить повільно і незаметно.

— Це так здаєтья здалеку здається. А позатим простори ве-
ликі, треба ж їх перебігти і пройти, розшикувати військо.

Тимчасом почалася легка з обох сторін перестрілка.

— Почалося — з полекшою промовив Павло.

Полковник Гуляницький мовчав.

Лунали спочатку поодинокі мушкетні постріли, а зго-
дом перемінилися в густу пальбу. Дими заслонили перші
бойові лінії.

Несподівано вискочив з перелісків поцей бік ріки, за-
гін полковника Богуна і повів атаку на стрільців. У роз-
гоні зніс їх шаблями, переїхав по них і повалив списами.
В той час боярські сили вискочили з московського центру

до річки, сипнули вогнем і постріляли козацьку сотню, що стояла проти них на заставі. Рівночасно гетьманські козаки зайшли далеко з-ліва, наскочили на табори Пожарського, підпалили їх і захопили з собою коні, та подалися бігом за Соснівку. Гримнули московські ядра і картечі.

— Якби так наскочити на москолів ззаду! — не втерпів Павло.

— Не горячися. Не маємо глиняних ніг. Прийде черга і на нас. Зваж, це покищо герці, а не справжня битва. Ударити нам буде треба, але несподівано і в слушний час. Перемога — це розрахунок, а живі завжди мають рацію проти мертвих.

До вечора йшли перестрілки. Війська без перерви окопувалися, а москвини стягнули вже всі полки проти гетьмана. Місто насправді не було вже в облозі, біля нього відбувалися тепер куди важніші і більші вирішальні події.

В тиші вечірніх годин шарудів над замком козацький прапор, довкілля обмотала темрява а на висотах зорі мчали у вічність.

Павло поплентався домів. Писав довго і закінчив сторінку датою завтрішнього восьмого дня, липня місяця, 1659 року Божого. Вночі повіяв вітер з піль, приніс з собою запах далеких пожарів, і квакання жаб з опущених багон.

**

Цього восьмого липня, Павло від самого світу стояв при замковому вікні. Час від часу приходив дехто зі старшин, тих що були вільні від поготівля і служби.

— Гарний день — заговсрив до нього осаул — у чистому повітрі далеко можна бачити.

Дивилися, як тьма москалів рушила на Соснівку.

— Кільки їх буде? — спитав Павло.

— Це дивізії Пожарського. Можна рахувати на тридцять тисяч.

Павло стурбувався.

— Аж лячно, як мало наших стоїть проти них.

Москвини дійшли без стрілу до річки. Спереду йшли

111

дозори, хоронені кінними загонами, над самим берегом дали сальву з мушкетів і чвалом обсадили міст. Авангард перебіг мостом і почав окопуватися на другому березі ріки.

Павло затрівожився, змертвів.

— Що це, без опору? Гляньте. Ретирада!

Справді козаки Виговського завернули до заду і пристанули аж у безпечній віддалі від моста. Мабуть небагато охоти було в них до бою, коли так легко віддали міст, що був для кожного важною бойовою точкою. Стояли здалеку нерішено, бо наступати на москалів лобовим атакком згори було засуджено на невдачу. До мосту бігла ціла армія Ромодановського.

— Тепер можна використати те, що москалі розділили свої війська, — сказав Павло — але як, коли наші по тамтому березі ріки.

— Виговський воїн знатний, знає що йому робити. Ось здається, готовлять шики до наступу.

Справді щось діялося у війську гетьмана, але з замку не можна було докладно бачити їх намірів, бо головні сили стояли далеко позаду. Зате Трубецкой, побачивши, що Ромодановський без опору зайняв міст, рушив звільна вперед. Думав, що Виговський не встоявся і його корпуси розійдуться по Україні многими дорогами.

Спочатку пігналася кіннота Трубецкого, опісля великими юрбами сунули до ріки стрільці з запаленими льонтами, та інші піхотні відділи. Залишилися на місці тільки обози і служба, в'ючні коні, срібло і золото Трубецкого.

Осаул покивав головою.

— Нікого нема тепер, щоб сторожив нас. Просто можна безпечно вийти за місто на прохід.

Ромодановський переправився уже на другий беріг, а його позиції зайняв Трубецкой. Зі всіх сторін стягалися московські відділи над Соснівку. Розташувалися, шеругувалися, ставали у шахівницю, у три флянки, з трудом і повільно тягнулася полем артилерія, в'юки з припасами і вози з амуніцією.

— Тепер Ромодановський по той бік, а Трубецкой

по цей бік ріки. Обсадили стотисячною армією Соснівку що миш не перейде. Буде січа важка і кривава.

Враз козаки гетьмана Виговського рушили до штурму. В бігу стріляли на ворога, але допавши віддалі стрілу, дісталися у вогонь московських стрільців. Змішалися козацькі шерехи, перешикувалися і за хвилину завернули у проліски. Осаул мовчав тупо, а Павло ламав руки.

— Не встоялися? Де гетьман? де полковники?

На полі бою панувала тиша, Козаки не появлялися більше, а московські війська строїлися у шики, готовилися до походу вперед.

Павло відступив від вікна. Осаул сів на барилку, що стояла побіч і поклав руки на коліна. Мовчали.

Опісля заговорили про полковника Гуляницького.

— Казав регіментар недавно до старшин: моє життя — самий труд і не маю відпочинку ніколи. Мовчу днями, кую пляни ночами, відстоюю московські удари усіма силами.

— Це правда, — мовив осаул — полковник ніколи перед ніким не скаржився, хоч ми чули його кроки в часі неспаних ночей і бачили нові зморшки на чолі. Він же казав нам, хто хоче бути молотом, той мусить бути нераз ковадлом. На важке завдання ішов з затисненими устами і з невгнутою волею. Кажуть — без чуття він у боротьбі, не так воно є. Носить він панцир на серці, бо м'яке воно і вразливе.

— Величне життя войовника. Цеглинами для його росту було горе і біль, і все те, що посідав і втратив, поразки і перемоги.

Враз Павло рвучко вхопив осаула за рам'я. Гляділи.

Пожарський рушив за козаками з кіннотою і артилерією. Відсунувся від моста і наступав штурмом на невидні війська Виговського.

І саме тоді з-права, розметавши віття верболозів, рушили кінні сотні полковника Богуна.

— Що вони задумують?

— Побачимо, побачимо — нетерпеливо відповів осаул — тут якісь фортели воєнні. Найважливіше, що Вигов-

ський заскочив москвинів, вони не мають часу тепер думати, що їм робити.

— Трубецкой знав тільки, що з Виговським ідуть татари, перекопський генерал Карач і султан Нурадин Калга, і ще буджацька орда під проводом Шабалат-аги. Мені розказували, що гетьман розбив останній під'їзд Трубецкого під Шаповалівкою, так що ні одна нога московська не вийшла.

— Жалко, що гетьман мусів розділити свої війська. Петро Дорошенко стояв проти москалів під Смілою, Василь Золотаренко у Борзні, Данило Виговський і Павло Хмельницький перетяли дорогу на Київ, а ще під'їзди і розвідочні загони, усе те так розумно розташовано, що Трубецкой ніяк не міг знати де стоять головні сили.

— Теж у Ніжині стояли козацькі відділи.

— І в Бахмачі, у Лохвиці, всюди. Чимало війська потрібно, щоб обсадити північні землі.

— Богун окопується з-права.

Осаул пильно глядів за роботою богунівців крізь люнету.

— Вони не окопуються — сказав по хвилі — глянь, що діється на полях.

Ріка скоро розливала свої води. Низини насякали водою і вже здаля було видно на луках ясні плеса вод. Згодом довколишні верби і чагарники станули під водою.

— Бач, полковник Богун загатив ріку, залив поле.

В той час кінний полк Богуна чвалом рушив на зади Ромодановського. Наскочив несподівано, обсипав вогнем самопалів, досягнув моста. Штурмом захопив переправу і враз понісся вибух, і хмара диму огорнула міст. Кіннота Богуна поспішно повернула на свої позиції.

Коли розвіялися дими, Павло побачив, що з мосту не осталося ані сліду.

— Ось фортель Виговського — засміявся осаул — тепер розумію. Ріка розмежувала московські війська, земля напоїлася водою, ніяк туди не пройдеш. А вище положені місця з-права і з-ліва обсадив гетьман. Ще трохи і москалі стоятимуть у воді.

-- Славетний вождь наш гетьман. Пізнати школу Старого Хмеля! — радів осаул. — Може згадуватимуть нащадки і Виговського побіч знатних гетьманів Сагайдачного і Богдана.

Павло глянув на місто. У вікнах замку стояли гурти старшин, вали були набиті народом. Люди не бачили бою, не було видно ні з палісад, ні з дахів далеких подій. Вони всі ждали на вістки, які їм передавали з висот замкових вікон.

А там було помітно, як авангард Пожарського непокоївся, як не може вийти з забагнених левад, і москвини зрозуміли, що вони відтяті від головних сил Трубецького.

Враз шибнули у гору ракети і у відповідь викотився з лісу резервовий корпус Богуна. Вишикувався за своїми приписами і рушив на зади Трубецького. Одним ударом змели охорону таборів і підпалили воєнні московські припаси.

Трубецькой відвернув фронт у сторону міста і наказав рушити проти Богуна відділам легкої кінноти. Грузли у болоті і ледве здолали вийти на твердий ґрунт, Богун увігнав їх наново у грязюку і там обстріляв з мушкетів. Вода підходила вище і вище і Богун завернув у свої чагарники.

Знезачька по той бік ріки наступив на Пожарського усіма своїми силами гетьман Виговський. Козаки захопили сухі місця, зігнали з них і рознесли шаблями дрібні відділи ворога, що вспів там осісти. Тоді кинулися наодинокую суху дорогу, що вела до моста. Москалі кинулися у бій, боронили зажерливо доступу до мосту, якого вже не було, але під напором козаків роз'єднали свої шики і почали гурмами втікати через ріку. Кинулися навтіки без зброї, брели по пояс у воді, плили на другий беріг до Трубецького, їх безжалісно вистрілювали козацькі мушкетери.

Трубецькой заворушився. Збирався допомогти Пожарському, але не мав змоги, солдати ніяк не могли перебresti крізь розлогі води. Тоді знову появились відділи Богуна, і напустилися списами на москвинів. З-ліва широким колом рушили у наступ татари.

Нагло Павло почув алярмовий гук барабанів у місті. Скорі удари мали в собі щось тривожне, неспокійне.

Старшини, що були в замку, кинулися до своїх відділів, збіг за ними Павло і рушив до своєї сотні.

Гуляницький у шоломі і бойових бляхах, видавав старшинам накази:

— Кожний до свого відділу! Зібрати усіх, хто здібний до боротьби, хто в сіряках і з сокирою!

За хвилину відкрили брами і вся залага, міщани, малі хлопці, хто тільки міг носити зброю, хто мав ножа і косу, хто й просто кусень заліза і дерев'яний кіл, усі рушили за місто. Залишилися тільки недужі, жінки і діти, ніхто не закривав брам і самітньо темніли відкриті ворота. Поспішним маршем рушили оборонці, кістяки людські, вимучені голодом і трудом, рушили в дорогу, де стояли війська Трубецького.

Вдарили на москалів саме тоді, коли з-ліва наскочили на них татарські вершники. Трубецькой як витягнена з води риба сіпався на всі боки, кидався сюди й туди, щоб тільки вийти з багон, його накази не доходили до відділів і кожний боровся на власну руку. Настало безладдя, найгірше, що може стрінутися військо у бою. Безперервними атаками Виговський не дозволяв Трубецькому опанувати ситуації. Москвини гинули в болотах, хто вийшов з них, того викінчували шаблями і списами.

Павло сік у безпам'яті шаблею, добігав тепер до кінного відділу, що прорвався між татарами і конотопцями, це був Трубецькой зо своїм добірним охоронним військом.

— Бийте псубратів! — кричав хтось біля нього, мигнула перед ним постать Тараса, що списом сягав кіннотчика, рубали кожного, хто навинувся під руку і нікому не давали помилювання. Трубецькой вирвався з бою. Пігналися за ним татари, але згодом вернулися до своїх.

Тарас зловив і зв'язав Пожарського, що повзаючи на руках, вийшов з болота. Борсукові попав князь Львов, який боронився до останніх сил. Кожний полював тільки на московську знать, інших в полон не брали. Тих, що вбралися з багон, переслідували всюди, рубали і сікли без-

пощадно, а тих, що здолали втекти не здоганяли, щоб родам своїм сповістили, як їх в Україні переможено, розбито, розпорошено.

Зловлених князів Пожарського, Львова, Черкаського й інших, перевели у підвалля замку. Шукали вперто за Безпалим і його зрадницькими спільниками, однак надаремне, їхні війська стояли збоку і при першій нагоді розбрилися по лісах, а Безпалий втік у невідоме.

Принесли до замку теж військові трофеї, прапори, військові і полковницькі клейноди, захопили теж хоругвову царську з орлом двоголовим, украдену в імперії римській і грецькій.

**
*

Другого дня на замковій площі зібралися воїни і жителі міста послухати слів його милости пана гетьмана, оце вперше побачити його — шефа воїнства українського, який виступив збройно проти могутнього ворога на захист вольностей свого народу.

Стояли біля нього вожді козацькі, окупили свого гетьмана тугим півколом полковники, що вчора ще кричалися під Соснівкою, отамани, що ламали бойові шики ворога, в їхніх очах ще видніли суворі поблиски бою і на чолах рисувалися глибокі морщини бойових трудів. Не розпружилися груди заковані в бойові панцері, голови тяжили хитрощами бою. Бо не останнім був конотопський бій, а початком боротьби з потужним і мстивим ворогом. Гетьман глядів на воїнство. Легкий вітер від степів козацьких розвівав його ясну бороду. Поклонився низько, дякував Конотопові за те, що встоявся, що з такою славою оборонився перед зухвалим противником, що одностайно заявив і кров'ю припечатав свою готовість виконати наказ гетьмана у користь вітчизни.

Павло не ворухнувся, вп'ялив очі у високу постать гетьмана і безмежна тиша огорнула замкову площу коли гетьман промовив до народу і до козацтва своїм з природи владним голосом.

— Талант уже наш такий, щоб мати усе від меча, навіть вольність нашу!

Розповів гетьман про причину війни, оцей важкий вирок на народ український, що вийшов з палат кремлівських: захопити землю, потоптати і знищити волю, бо народ, який її плакає, завжди є найбільшою небезпекою для тиранії і насильства.

— „Уповали в Москві на те, що Україна ослаблена війнами не встоїться сама собою, а інші християнські столиці байдуже глядітимуть на загибель, готові хіба тільки висловити свій жаль з нещастя і співчуття Україні безвольне і безсиле.

У виду безмежної небезпеки, гетьман розіслав людей чуйних і звичних до такого діла і вони мовили до тих, що не знали ще куди їм стежки і куди їм шлях лицарський:

— Ви воїни єсте і маєте мушкети і шаблі, то що вам боронить стати за вольність проти Москви?

Гетьман не закривав правди про труднощі і слабкість України, і про те, що народ зжахнувся московської сили, онімів, знерухомів перед ворожими полчищами і царськими воеводами.

— А були між нами такі, що за страх, за копійку і за ласку московську, готові були продати себе і дітей своїх у страшну безпросвітну неволю. Це ослаблювало нас ще більше і бентежило, бо всякий нарід, який розділиться, не встоїться і всякий дім, який ся розділив, запустіє!

Важкі слова незатаєної правди схвилювали слухачів. Де шукати виходу, як рятувати себе і нащадків своїх? За мучені простягали руки, а мерці вимагали помсти правдивої за свої муки, за кров і за ганьбу.

Коли на кордонах України засіли московські полчища, стало усім ясно, що на одного оборонця насувається сотня стрільців, проти одного мушкета, зятиме вогнем ціла лінія, проти вільної людини, тисячі золотих дукатів юдиних. Звалилася на Україну безмірна сарана, якій ні кінця, ні міри.

Тоді прогомнів заклик до великого бою. Гетьман звернувся до козацької слави, до духа непокірного, якого

ніякі гармати і ніяка сила заліза не зможе. Тіло людське слабе, смертельне, але його дух живе в поколіннях далеких, мандрує у часи прийдешні і не загибає ні у тюрмах, ні в невільничих безпросвітних ночах.

Не пішов на марне заклик гетьмана. Змаг України з Москвою покінчився блискучою перемогою вольности на конотопських полях.

Свобідно окружили гетьмана, а він розпитував про подробиці облоги і про щоденні бої. Люди розповідали, вказували на знищені оборонні споруди, але ніхто не розповів про власне лихо, про вбиту сім'ю і знищений дім, про рани і турботи обложеного міста. Ніхто й не думав турбувати Виговського своїми навіть найбільш болючими справами. Коли він слухав оповідань, кожний відчував, як з його очей променіла велич володаря і воїна. Вони розуміли, що Конотоп тільки дрібна подія, незначне місто України, одно з тих, яке виконало свій обов'язок і тим скріпило гетьмана в його боротьбі за народ. Повільно йшов володар у сторону замку і чимало міщан дотикалися до його шат, а матері підносили дітей у гору, щоб унукам розповіли про подію у Конотопі, та щоб й малюки згадали колись, що бачили великого воїна і потужного князя України.

За гетьманом йшли його полковники. Люди пізнали Івана Богуна, Степана Гуляницького — генерала головних сил, що йшов з своїм братом оборонцем Конотопу, а з ними ще один з роду Гуляницьких, отаман-завадіяка, який ганяв учора з своїми вершниками на задах московських військ.

Опісля приймали пана гетьмана у замку, а зібралися там не тільки полководці, але теж знатні міщани і патріції міста.

Знову подякував його милість пан Виговський у зворушливих словах за те, що місто так хоробро боронилося, за що слід по християнськи подякувати Богу і з покірним серцем прийняти його ласку. І далі бажав конотопцям, аби оставали ревними до вітчизни і ніколи з думки не спускали обов'язків в обороні вольностей. За те признав гетьман

для міста особливі привілеї, які підписав і укріпив за себе і наслідників-гетьманів.

Цього дня воєнний суд засудив полонених князів московських на кару смерти, за злочини і гвалти, за муки і смерть заподіяну в Україні не в боях і лицарських трудах, а в злодійських гвалтах і безправ'ях.

Рано відбулася божественна літургія, врочистий молебень — і був на ньому сам гетьман. Не помістила розбита церква усіх побожних то ж багато з них стояли і вдячні молитви приносили на площі перед домом Божим. Стояв і Павло у гіллястій тіні дерев. Визначні полководці зібралися тут у смиренних мольбах, блистали кираси і срібні нагрудники, стояла сотня вольонтерів, і гетьманська гвардія, з християнською покорою дякували Богу за перемогу. Гуртом стояли міські пані в адамашкових сукнях і в фаландишах, а між ними пані Олена. Помолилася за Маринку, а опісля пошукала очима пана Мартина. Усміхнулася до себе. Пані Олена мала ще особисту причину до тихого щастя. Ще так недавно вона вірила у всякі значки, які віщували їй майбутнє, її сім'ї і міста. Чорні коти і кажани, голос тварин і знаки на небі, віщували за старими переказами, страшне нещастя для міста. Вона була певна, що більше — вона знала, що ніяка сила не відверне мук і смерти і до цього вона готовилася. А ось завели її усі ці пророкування, і вона почувала себе загубленою у просторі, без допомоги природи і її знаків, здана на невідому і ніяк не передбачену тепер долю. І ось в час молебня, у церкві, із слів священника, з сили, яка променіла від воїнів, вона нагло пізнала, що сильнішою понад усе є віра і опіка Пречистої. Склавши мольби свої, вона враз упевнилася, що нічого злого не притрапиться і Маринці, ще один день більше і її дитина опиниться в обіймах батьків.

Гетьман відбув тайну нараду з полководцями. Особливі припоручення видав полковнику Богушевичу, що був тайним агентом до татар, і пів години пізніше від'їхав кудись з полком кінного війська.

А в місті раділи, відвідували себе взаємно, розцілову-

валися, вітали себе з перемогою. З Чернігова і Ніжина вже їхали валки возів з харчовими припасами.

Відходили козацькі полки. Востаннє приходили вони, вишикувані на свій лад перед Гуляницьким і міськими радними. Їх засипали квітами. День закінчився всенароднім святом і розмовам не було кінця. Міркували, як відбудувати місто, оглядали руїни, а Гуляницький говорив:

— Є міста вселюдні, але порожні. Конотоп має серце. Тут поставлено опір Москві. Тут люди знали свої обов'язки. Священне місто, віки не затруть його величі і слави.

Коли питали його, як буде далі, полковник відповів:

— Попрощаюся з вами. Йдемо на Москву, бо не може бути миру, поки її не знищимо.

Внедовзі Гуляницький від'їхав. З ним старшини на бахматах, у зелених жупанах і похідних бурках. Місто залишилося наче без батька. Могли вернутися до звичайних мирних робіт і не знали, за що взятися. Щось ніби увірвалося, а все ж залишилося в їхніх душах назавжди.

За останні два дні після бою наловили ще немало полонених, їх усіх звільнили і помилували за підпискою, що проти України воювати не будуть. Дехто з них залишився жити в місті, не хотів вертатися під царя. Погиблих москвинів поховали у могили, під час похорону нарахували тіл двадцять тисяч. Багато загиблих воїнів залишилося у багнах і лісах. Московських офіцерів поховали з належними військовими почестями за наказом полковника Гуляницького.

Павло прощався з Борсуками. Дякував їм уклінно за приязнь, прохав вітати Маринку, обіцяв повернутися, коли скінчиться війна. Пані Олена не важилася намовляти його, аби залишився з ними.

— Помстимо, або помremo зі славою — мовив Павло — покласти зброю це значить у полон віддатися. Москва ще сильна і не легко покине думку підкорити Україну. Не слід нам волочити тяжкі кайдани у ганебному невільництві.

Пан Борсук додав:

— Заслуги наші для вольности на цілий світ відомі, в Європі це доводять старі хроніки.

Другого дня довбиші били у тамбурини до кроку, скликали до останнього маршу. Павло закинув мушкет на плече і рушив із своєю сотнею на Путивль. Біля нього ішов дядько, що на початку облоги попав у полон. Ніс на плечах военні тягарі, ще далі покутував свій вчинок. Але цим разом ішов уже добровільно на Москву. Павло думав про Маринку. У Конотопі залишив свою ревну і сердешну пригоду.

**

На цьому обривається діярій Павла. Не відомо, чи стрінув ще свою Маринку і яка судилася йому доля у дальших воєнних завірюхах.

Конотоп не став попелом історії, хоч ніхто досі не поклав підвалин під кам'яний вівтар його слави. Променіє забуте місто в наші часи силою непогаслого духа прадідів; сосни наново загорілися світлом волі, пшеничні руна напоїлися зерном; місто розхилило рамена до важких завдань прийдешніх днів, наснащується таємним промінням зоряних просторів; Конотоп кидає нам клич боротьби і слави, закликає нас словами Виговського: Ми шаблею здобули свободу! Ми шаблею вдержимо її!

ВІД ВИДАВНИЦТВА

В трисотріччя переможного бою України над Москвою під Конотопом, даємо до рук наших читачів оповідання Юрія Тиса під назвою „Конотоп”.

Формою оповідання, автор відкриває нам картину життя і побуту нашого народу на одній частині нашої землі в часі, що попередив облогу Конотопу, змальовує героїчну оборону і звільнення обложеного міста після переможної битви українського війська гетьмана Івана Виговського над арміями московського царя. В якій мірі автор виконав своє завдання і чи з'ясовані в оповіданні факти відповідають історичній правді, оцінить критика і читач.

Від себе підкреслюємо, що ім'я автора загал українських читачів знає добре на підставі численних творів того автора на різні теми, зокрема з ділянки дуже мало розробленої в нас історії воєнних походів і боїв. Досить згадати хоча б такі його твори як „Білі Хмельницького”, „Бій під Лоевом”, „Похід Сагайдачного на Москву”, „Бій над Каялою”, „Бій під Конотопом” і інші, щоб новий твір автора прийняти з повним довір'ям.

Як згадано, твір розглядає воєнну сторінку українсько-московських пересправ того часу, натомість нічого, або дуже мало в ньому говориться про політичний бік взаємовідносин, що були причиною до війни. Це очевидно не належало до пляну даного твору і тому не зашкодить кинути бодай малий жмуток світла на цей бік справи, щоб таким чином пов'язати причини з наслідками — фабулу твору з політикою того часу.

Відомо, що Москва намагалась використати велике виснаження України після довгих і важких воєн з Польщею. Безпосередньо після трагічного для України договору в Переяславі 1654 р., вона повела загарбницький наступ для повного підкорення України. Ніякі протести і докази про одностороннє зламання Москвою договору не мали значення. Не залишилось нічого іншого на оборону України крім єдиного аргументу, що його Москва респектує, а саме — аргументу сили.

Не зважаючи на велике виснаження, Україна такий аргумент супроти Москви під Конотопом застосувала і після погрому там московських армій, Москва була приневолена прийняти кожну поставлену їй умову. На жаль до цього не дійшло з різних причин, нашої перемоги не використано і ворога не упокорено. Мабуть не помили-

мось, якщо висловимо погляд, що невикористана перемога під Конотопом тяжить на нас по сьогодні.

Але одне слід ствердити, що по битві під Конотопом, враз з поляглими московськими напасниками, погребано на віки переяславську умову, як акт двостороннього значення.

Сучасна московсько-большевицька пропаганда 300-річчя Переяслава і „возз'єднання на віки” виглядає смішно і недоречно в обличчі Переяслава 1654 р. і поновного „добровільного возз'єднання” з тою ж Московщиною, що мало місце 37 років тому (СССР). Постає питання пощо було „возз'єднувати” 37 років тому, якщо 263 роки передтим було „возз'єднано на віки”?

У довгому ланцюзі боротьби України з Москвою, конотопський фрагмент виїмково сильно підкреслює брутальну віроломність і напасливість Москви. Ці моменти у мистецькій формі змальовано в оповіданні „Конотоп”.

Врешті Конотоп доказує повну безглуздість легенди про непереможність Москви.

До речі ця легенда в наших часах дійшла до божевілля.

Цих кілька завваг Видавництво подає замість післяслова, для чіткішого навітлення оповідання, особливо ж подій — пов'язаних з історією Конотопу.

Торонто, 1959 р.

